

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

ПЕКЛИЧ Софія Андріївна

**Аксіологічні змістовлення толерантності у студентському
середовищі/Axiological filling the content of tolerance in the student
environment**

спеціальність 232 – Соціальне забезпечення
магістерська програма – Соціальне забезпечення
Магістерська робота

Виконала студентка
групи СЗм-21
Пеклич С.А.

Науковий керівник:
к.п.с.н., доцент О.Я. Шаюк

Магістерську роботу допущено
до захисту:

« ____ » _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **А. В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ -2018

ЗМІСТ

ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1.	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ	7
1.1. Основні методологічні підходи наукового аналізу толерантності як загальнолюдської проблеми.....	7
1.2. Толерантність як аспект професійної підготовки майбутніх спеціалістів	16
1.3. Проблеми толерантності і система ціннісних орієнтацій особистості	
 Висновки до розділу 1	 27
РОЗДІЛ 2.	
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ	29
2.1. Методологія та методи дослідження процесу виховання та толерантності у сучасного студентства	29
2.2. Принципи і умови формування толерантності студентів.....	38
2.3. Аналіз результатів емпіричного дослідження толерантності у студентів та їхня інтерпретація	44
 Висновки до розділу 2	 53
 ВИСНОВКИ	 89
 СПИСОК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ	 92

ВСТУП

Актуальність дослідження. Зростання соціальної ролі особистості, гуманізація та демократизація суспільства, динамізм соціально-економічних і соціокультурних процесів, їхня інтеграція та глобалізація вказують на важливість формування у студентському середовищі правильного розуміння толерантності.

У сучасному світі ми спостерігаємо різноманіття сутнісно-психологічних характеристик толерантності в контекстах різних методологічних підходів. Найбільш актуальним, на нашу думку, є аксіологічний підхід.

Толерантність у світлі аксіологічного підходу визначається як дієва здатність до терпимості, милосердя, любові і характеризує високу зрілість ціннісно-сміслової сфери людини.

У сучасному студентському середовищі аксіологічний зміст толерантності пов'язаний з системою цінностей та проблемою їх досягнення як у студентському середовищі, так і в суспільстві загалом. Необхідно відзначити, що цей процес характеризується навністю суперечностей і набуває особливої актуальності за умов, коли відбувається зіткнення різних культурних принципів, насамперед таких, як свобода, справедливість, демократія, рівність та гуманізм.

Сучасний студент повинен правильно сприймати єдність людства, взаємозв'язок та взаємозалежність всіх і кожного на Землі, поважати права, традиції, погляди інших людей, знайти своє місце в життєдіяльності суспільства, не приносячи шкоду іншому. Толерантність визначає стійкість людської поведінки, передбачає розуміння сутності причин і способів виховання етики прийняття «іншості», визнання права інших бути самими собою у взаєминах з оточуючими.

На сьогодні існує певна науково-психологічна база, сформульовано коло ідей, положень та концепцій у висвітленні проблематики толерантності.

Так, теоретичне обґрунтування сучасних підходів до вивчення толерантності, здійснене у працях таких вітчизняних та зарубіжних науковців, свідчить про доволі широкий діапазон її дослідження: толерантність як загальнолюдська та загальносуспільна цінність, як особистісна риса і властивість, особистісний смисл і ціннісна орієнтація, як групова норма і форма соціальної взаємодії, механізм спілкування і культура ведення діалогу, а також професійно значуща властивість спеціалістів, які працюють із людьми.

Мета дослідження: вивчити толерантність у студентському середовищі в аспекті її аксіологічного змістовлення.

Завдання:

- Проаналізувати теоретико-методологічні підходи до вивчення толерантності, конкретизувати її аксіологічну сутність ;
- Виділити структурні і змістові характеристики толерантності сучасного студентства;
- Виявити показники, критерії та рівні сформованості толерантності у студентському середовищі;
- Розробити та апробувати тренінгову програму з розвитку толерантності студентів.

Об'єкт дослідження: толерантність як комплексне утворення індивідуально-психологічних особливостей особистості.

Предмет: розвиток толерантності у студентському середовищі в ракурсі її аксіологічного усвідомлення.

Теоретико-методологічну основу дослідження складає поєднання теоретичних та емпіричних методів, що що надає змогу розкрити сутність толерантності як соціокультурного явища і водночас як інтегральної риси

особистості. Для реалізації поставлених завдань використовувались такі **методи наукового дослідження:**

- теоретичні методи: теоретичний аналіз та систематизація наукових літературних джерел, порівняння та узагальнення експериментальних даних;
- емпіричні методи: педагогічне спостереження, метод бесіди, анкетування, метод тренінгу, констатувальний і формувальний експерименти;
- статистичні методи обробки експериментальних даних для кількісного та якісного аналізу емпіричного матеріалу.

Наукова новизна одержаних результатів. Проведений аналіз толерантності в студентському середовищі дозволив намітити дієві шляхи її ефективного розвитку у студентів як суспільної цінності і індивідуальної ціннісної орієнтації.

Практичне значення дослідження полягає у розробці та апробації тренінгової програми з розвитку толерантності студентів; матеріали дослідження були апробовані на I Міжнародній студентській науковій конференції “Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді” та була видана публікація за темою «Поняття толерантності у студентському середовищі».

Експериментальна база. Дослідження проводилося на базі Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Констатувальним експериментом було охоплено 158 студентів I та IV курсів психолого-педагогічного факультету. Участь у формуальному експерименті взяло 158 студентів I та IV курсів психолого-педагогічного факультету.

Структура роботи. Наукова робота складається з вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний текст складає 72 сторінки. Загальний об'єм магістерської роботи складає сторінок. Робота містить 8 таблиць, 8 діаграм, 5 додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

1.1. Основні методологічні підходи наукового аналізу толерантності як загальнолюдської проблеми.

Зміни, які відбуваються в країні та світі, захоплюють область людських відносин. У зв'язку з цим виникає проблема формування особистості, що володіє толерантним, гуманним світоглядом, поведінкою і ставленням до дійсності. Аналіз юнацького віку показує, що становлення особистості в даний період відбувається через самосвідомість. У соціальній психології виділяють три сфери, в яких здійснюється становлення особистості: діяльність, спілкування та свідомість. Таким чином, розглядаючи толерантність у вигляді раціонального явища, яке проявляється як усвідомлений вибір, можна зробити висновок, що період юності має необхідні передумови, що сприяють стимулюванню раціональної поведінки, тобто, вмінню «домовитися» з собою, зайняти позицію терпимості та довіри у ставленні до оточуючих, визнати не тільки свою цінність, але й цінність іншого.

У даному дослідженні ми виходимо з розуміння того, що пояснення поняття «толерантність» вимагає врахування вікових, особистісних особливостей і пізнавальних здібностей студентів.

Л.С. Виготський зазначав, що студентський вік є особливим періодом в житті людини, перш за все, через те, що «за загальним змістом та основними закономірностями вік від 18 до 25 років становить, швидше, початкову ланку в

ланцюзі зрілих вікових груп, ніж заключну в ланцюзі періодів дитячого розвитку» [14]

Заслуга самої постановки проблеми вивчення студентства як особливої соціально-психологічної та вікової категорії належить Б.Г. Ананьєву [3] і його психологічній школі (Н.В. Кузьміна, Ю.Н. Кулюткін, А.А. Реан, В.А. Сластьонін), який визначив, що сучасні студенти, це перш за все, молоді люди у віці 18-25 років. Цей вік визначається, як пізня юність або рання зрілість. Відсутність єдиного терміну вже говорить про складність, неоднозначність психологічних характеристик цього періоду життя. Студентство – центральний період становлення людини, особистості в цілому, прояв найрізноманітніших інтересів. Це час встановлення спортивних рекордів, художніх, технічних та наукових досягнень, інтенсивної та активної соціалізації людини, як майбутнього «діяча», професіонала. Цей факт дозволив Б.Г. Ананьєву зробити висновок про те, що даний період життя максимально благополучний для навчання і професійної підготовки. У цей період відбувається активне формування індивідуального стилю діяльності. Особливе значення в пізнавальній діяльності починає набувати абстрактне мислення, формується узагальнена картина світу, встановлюються глибинні взаємозв'язки між різними областями досліджуваної реальності. Вчений представляв розвиток особистості, як зростаючу за масштабами і рівнем інтеграцію. З іншого боку, відбувається паралельний процес зростаючої диференціації психічних функцій (розвиток, ускладнення, «розгалуження» психічних процесів, станів, властивостей).

З точки зору сучасних дослідників, «молодь представляє специфічну соціально-демографічну групу, якій притаманні свої соціально-психологічні особливості» [44,с.184]. Згідно з визначенням Ф.Р. Філіпова, «студентство є громадською групою, до складу якої входить частина української молоді, яка здобуває освіту у вищій школі, і для якої навчання у вузі є основним видом діяльності».

Провідною діяльністю для студентської молоді стає професійно-пізнавальна. Основні новоутворення цієї стадії, це становлення соціальної зрілості, самостійності, дорослості, визначення сенсу та стилю життя, професійне самовизначення.

Освіта, яка триває і на цьому етапі розвитку, стає не загальною, а спеціальною, професійною, причому саме навчання у вузі може, в даному разі, розглядатися як вид трудової діяльності [39,с.175]. У соціально-психологічному аспекті, студентство, в порівнянні з іншими групами населення, відрізняється найбільш високим освітнім рівнем, найбільш активним споживанням культури і високим рівнем пізнавальної мотивації.

Під час навчання у вузі формується міцна основа трудової, професійної діяльності. Праця студента багато в чому специфічна. Вона зв'язана з нелегким процесом пізнання складних закономірностей в різних видах науки, оволодіння навичками та вміннями, необхідними для майбутньої роботи. Набуті в навчанні знання, вміння, навички виступають уже не в якості предмета, а як засіб професійної діяльності.

Студентство включає людей, які цілеспрямовано та систематично оволодівають знаннями і професійними вміннями, тобто, зайняті старанною навчальною працею. Як соціальна група, зазначає І.А. Зимова, вона характеризується самостійністю, стійким відношенням до майбутньої професії, такою, що несе правильність професійного вибору, адекватність та повноту представлення про обрану професію. Останнє включає знання тих вимог, які висуває професія і умов професійної діяльності [27, с.183].

Відтак, така особливість студентської групи, як однорідність вікового складу (різниця у віці не більше 5 років) обумовлює вікову схожість інтересів, цілей, психологічних особливостей, сприяє згуртуванню групи. Спільність інтересів і потреб у студентів є основою формування у них особливої соціально-групової самосвідомості, особливих рис студентської моралі, етики,

мікросередовища, морально-психологічного клімату студентських груп. Все це, як підкреслює вітчизняний соціолог І.С. Кон «багаторазово підсилює багатовікову однорідність, якої, як правило, позбавлені інші соціально-психологічні групи» [39, с.55]

За даними Т.В. Пелевіна, взаємини студентів один з одним найбільш стійкі у всіх сферах діяльності - навчальній, науковій, суспільній, культурній і т.д. Особливістю студентської культури, незалежно від навчально-професійної спрямованості є порівняно високий інтелектуальний потенціал. Пізнавальний інтерес студентства – одна з найхарактерніших його рис.

Для соціально-психологічної характеристики студентства важливо, що цей етап розвитку життя людини пов'язаний з формування економічної самостійності, відходом від рідного дому і освітою власної сім'ї . Крім того в студентський період закінчуються головні фази як біологічного, так і особистісного розвитку. В особистому розвитку завершується формування основних рис характеру і особливостей особистості (темперамент, загальна спрямованість). Біологічний розвиток характеризується найвищим рівнем таких показників як м'язова сила, швидкість реакції і т.д.

У студентському віці починають проявлятися суб'єктивні особливості мислення: критичність, гнучкість розуму, конкретність, швидкість думок, допитливість розуму, його глибина, логічність та доказовість мислення. Юнацькому віці властиві мрії, особливий вид уяви, при якому створюються образи, предмети та явища, які не тільки не сприймаються в даний момент, але й не сприймалися раніше.

Час навчання у вузі збігається з другим періодом юності або першим періодом зрілості, який відрізняється складністю становлення особистісних рис – процес проаналізований у роботах таких вчених, як Б.Г. Ананьєв [3, с.3-15], Н.Ф. Головатий [18, с.142], М.Г. Дзугкоева [22, с.22], А.В. Дмитрієв [44, с.184], С.Н. Іконнікова [31, с.32], І.С. Кон [39, с.175] та ін. Характерною рисою

морального розвитку в цьому віці є посилення свідомих мотивів поведінки. Помітно зміцнюються ті якості, яких не вистачало повною мірою в старших класах – цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, самостійність, ініціатива, вміння володіти собою. Підвищується інтерес до моральних проблем (цілі, спосіб життя, обов'язок, любов, вірність).

Як відзначають В.П. Комаров і О.В. Ісаєва, студентський віковий період має свої психолого-педагогічні особливості, які характеризуються емоційною незрілістю, відкритістю, сугестивністю, малим життєвим досвідом, самоідентифікацією не на основі загальнолюдських цінностей, а під впливом колізій у сфері культурних, національних, соціальних та інших відносин. Починає формуватися почуття культурної ідентичності людини, а відповідно, підвищується інтерес до питань культурної приналежності. Пошук прийнятих соціальних ролей, інтерес до спілкування за рамками найближчого соціуму, потреба у взаємовизнанні і взаєморозумінні з навколишнім світом змушує молодих людей зіткнутися з іншими культурами, конфесіями, соціальними групами. Закладаються основи подальшої соціальної поведінки особистості, в тому числі, здатність до емпатії або конфліктність, соціальна ізоляваність, позитивне або негативне ставлення до представника іншої нації, релігії, соціального середовища» [37, с.114]

Найголовніша особливість юнацького віку (включаючи і пізню юність) демонструється в усвідомленні людиною своєї індивідуальності, неповторності, в становленні самосвідомості і формуванні образу «Я». Образ «Я», по І.С. Кон [39, с.175] — це соціальна установка, відношення особистості до себе, що включає три взаємопов'язані компоненти: пізнавальний, емоційний і поведінковий.

За останні десятиліття, відбулося зрушення піку становлення самосвідомості з віку 17-19 років на 23-25 років. Становлення самосвідомості

актуалізує прояв найважливіших і часто-суперечливих потреб юнацького віку — в спілкуванні, самоті, в досягненні та ін.

Будучи представником студентства, студент виступає як суб'єкт навчальної діяльності, яка перш за все визначається мотивами. Два типи мотивів характеризують переважно навчальну діяльність — мотив досягнення і пізнавальний мотив. Останній являє собою основу навчально-пізнавальної діяльності людини, відповідаючи самій природі його розумової діяльності. Ця діяльність виникає у проблемній ситуації і розвивається при правильній взаємодії і відношенні студентів та викладачів. У навчанні мотивація досягнення підпорядковується пізнавальній та професійній мотивації.

Потреба в досягненні, якщо вона не знаходить місця в основній для студента навчальній діяльності, закономірно зміщується на інші сфери — в спорт, бізнес, суспільну діяльність, хобі і т.д. Потреба в досягненнях часто входить в конфлікт з потребою у спілкуванні і рішення цього конфлікту на користь тієї або іншої потреби призводить до подальших особистісних змін.

Однак конфлікт може виникнути між потребою в досягненнях і пізнавальною потребою, що задовольняється в ході творчої дослідницької роботи.

Тому перед викладачем стоїть відповідальне психолого-педагогічне завдання формування студента як суб'єкта навчальної діяльності, що передбачає, перш за все, необхідність навчити його умінню планувати, організовувати свою діяльність, вмінню повноцінно вчитися, спілкуватися. Ставлення до студента, як до соціально зрілої особистості, носія наукового світогляду передбачає врахування того, що світогляд — система поглядів людини не тільки на світ, але і на своє місце в світі.

Іншими словами, формування світогляду студента означає розвиток його рефлексії, усвідомлення себе суб'єктом діяльності, носієм певних суспільних цінностей, соціально корисною особистістю.

У свою чергу, це зобов'язує викладача думати про посилення діалогічності навчання, спеціальної організації педагогічного процесу, створення для студентів умов можливості відстоювати свої погляди, цілі, життєві позиції в процесі навчально — виховної роботи у вузі.

Все це в цілому, природно, обумовлює необхідність уважного, тактовного та неформального підходу до кожного студента з урахуванням психології його особистості при підготовці його до спілкування і взаємодії з представниками інших культур.

Ми вважаємо, що саме у студентському віці необхідно приділити серйозну увагу формуванню толерантності. Той період, який нас цікавить, має свої особливості, що характеризуються емоційною незрілістю, відкритістю, сугестивністю, невеликим життєвим досвідом і ін. Крім того, в цьому віці починає формуватися почуття культурної ідентичності людини, що призводить до підвищення інтересу до питань культурної приналежності. У цьому віці пошук прийнятих соціальних ролей, інтерес до спілкування за рамками найближчого соціуму, потреба у взаємовизнанні з навколишнім світом, заставляють молодих людей зіткнутися з іншими культурами, конфесіями, соціальними групами.

Відзначається, що Гордон Олпорт [52, с.39-51], який заклав методологічні основи вивчення толерантності як психологічного феномена, до основних характеристик толерантної людини відносить високу ментальну гнучкість, стійкість до фрустрації, афіліативний погляд на життя, ліберальні політичні погляди, здатність до емпатії, духовність, почуття гумору.

Згідно Г. Олпорту толерантна особистість визначається за наступними параметрами :

1. Орієнтація на себе (толерантна людина більше орієнтована на особистісну незалежність, менше - на приналежність зовнішнім інститутам і авторитетам);

2. Потреба у визначеності (визнає різноманіття, готова вислухати будь-яку точку зору і відчуває менший дискомфорт в стані невизначеності);
3. Здатність до емпатії (схильність більш адекватно судити про людей);
4. Знання самого себе (толерантна людина добре обізнана про свої позитивні риси і недоліки і не схильна у всіх бідах звинувачувати оточуючих);
5. Відповідальність (у неї розвинуте почуття відповідальності, не перекладає відповідальність на інших);
6. Захищеність (притаманне відчуття безпеки і переконаність у тому, що з загрозою можна впоратися).

У зв'язку з цим, основними психологічними критеріями і показниками толерантності можуть виступити:

- соціальна активність – готовність до взаємодії в різних соціальних міжетнічних ситуаціях з метою досягнення поставлених цілей і вибудовування конструктивних відносин в суспільстві;
- дивергентність поведінки – здатність нестандартно вирішувати звичайні проблеми, завдання (орієнтація на пошук декількох варіантів рішень);
- мобільність поведінки – здатність до швидкої зміни стратегії або тактики, з урахуванням створених обставин;
- емпатія – адекватне уявлення про те, що відбувається у внутрішньому світі іншої людини;
- стійкість особистості – сформованість соціально-моральних мотивів поведінки особистості в процесі взаємодії з людьми інших етнічних і соціальних спільнот.

На індивідуальному рівні толерантність проявляється: в повазі до іншої особистості; розумінні того, що існують погляди, відмінні від власних; кожна людина оцінюється за його конкретними вчинками і рисами, а не на основі

очікувань, пов'язаних з її національними, релігійними та іншими характеристиками.

Важливо виділити основні риси толерантної особистості: поблажливість, терпіння, почуття гумору, чуйність, довіра, терпимість до відмінностей, вміння володіти собою, доброзичливість, вміння не засуджувати інших, гуманізм, вміння слухати співрозмовника, здатність до співпереживання.

Інші автори, до рис толерантної особистості відносять самосвідомість, самоконтроль, самовладання, дружелюбність [8, с.90-98]; емпатію, комунікативність, критичність у ставленні до себе, прийняття себе і прийняття інших [9, с.168]; хороше ставлення до інших, поблажливість, терпіння, почуття гумору, чуттєвість, довіра, альтруїзм, терпимість до відмінностей, вміння володіти собою, доброзичливість, вміння не засуджувати інших, гуманізм, вміння слухати, допитливість.

Виходячи з перерахованого, можна дати узагальнену характеристику толерантної людини, як особистості, яка:

1) намагається розібратися в своїх перевагах і недоліках, відноситься до себе критично і не прагне у всіх своїх неприємностях звинувачувати оточуючих (знаючи про свої позитивні риси і недоліки, менш задоволена собою, у зв'язку з цим потенціал для саморозвитку вище);

2) відчуває себе у безпеці, тому не прагне захиститися від інших людей;

3) не перекладає відповідальність на інших, завжди готова відповідати за свої вчинки;

4) бачить світ у всіх його різноманіттях;

5) орієнтована більше на себе в роботі, творчий пошук, роздуми, в проблемних ситуаціях схильна звинувачувати себе, а не оточуючих;

6) соціально чутлива, вміє формулювати вірні судження про інших людей, адекватно оцінює як толерантних, так і інтолерантних людей;

7) вміє посміятися над своїми недоліками, не прагне до переваги над іншими;

8) воліє жити у вільному демократичному суспільстві.

Визначаючи толерантність як інтегральну характеристику особистості, Г.У.Солдатова [61, с.60-69] і її колеги виділяють в якості компонентів толерантності психологічну стійкість, систему позитивних установок, комплекс індивідуальних якостей (емпатія, альтруїзм, миролюбність, віротерпимість, кооперація, співробітництво, прагнення до діалогу), систему особистісних і групових цінностей.

Аналіз наявних поглядів на визначення розуміння та сформованості толерантності, дозволяє відмітити, що серед вітчизняних авторів, немає єдиної думки з питання про основні її складові.

Ми пропонуємо розглядати толерантність студентів, як складне явище, яке має суспільну цінність та значимість і представляє собою сукупність компонентів (Таблиця 1.1)

Таблиця 1.1

<i>№</i>	<i>Компонент</i>	<i>Характеристика</i>
1.	Когнітивний	знання закономірностей міжособистісної взаємодії; здатність орієнтуватися в різних ситуаціях спілкування; перцептивні здібності; знання про права і свободи людини; знання про взаємодію з іншими людьми; знання культури відповідальності та іншої культури морально-етичних норм традицій, іншої культури, повнота та міцність знань, які необхідні для здійснення толерантного ставлення
2.	Емоційно-оціночний	багатство емоційної сфери, здатність до емпатія, самооцінка, емоційне сприйняття представника іншої культури лише позитивним чином

Продовження табл. 1.1

<i>№</i>	<i>Компонент</i>	<i>Характеристика</i>
3.	Комунікативно-діяльнісний	різноманіття вмінь і навичок спілкування; мовленнєві здібності; арсенал способів поведінки в міжособистісному спілкуванні; вміння виступати в ролі посередника між представниками своєї і іншої культури, встановлювати і підтримувати діалог, співвідносити свою культуру з іншою, орієнтуватися в феноменах іншого способу життя; орієнтуватися на пошук декількох варіантів вирішення; мобільність; вміння спілкуватися толерантно та вирішувати конфліктні ситуації схожим чином; вміння слухати та висловлювати свою думку та в деяких ситуаціях вміння стримувати себе
4.	Особистісно-рефлексивний	спрямованість особистості; система установок в сфері міжособистісного спілкування; моральні цінності; діалогічність; потреба в спілкуванні; толерантність; відповідальність; прагнення стати людиною культури; стійкість; доброзичливість; гуманізм; розуміння того, що ти сам є носієм культурних цінностей та саме тобі притаманні риси толерантної особистості
5.	Мотиваційно-стимулюючий	усвідомлення такої потреба, як активність; бажання розширити свій кругозір та відзначити себе як культурна толерантна особистість

Образ толерантного студента поєднує найважливіші характеристики: гуманність, рефлексивність, відповідальність, свобода, захищеність, гнучкість,

впевненість в собі, самовладання, варіативність, перцепція, емпатія, почуття гумору тощо.

Формування толерантності — спільна справа багатьох державних і громадських інститутів, але головне навантаження і відповідальність за роботу в даному напрямку лягає саме на освітні установи, соціокультурне середовище.

Сучасне розуміння толерантності полягає в аналізуванні якості культури (моральної, політичної, правової) кожного соціуму, будь-якої країни, кожної людини, незалежно від статі, віку, конфесійної, етнічної чи расової приналежності. Наприклад, зарубіжні вчені, такі як А.Г. Асмолов, А.А. Леонтьєв і ін. дають пояснення толерантності як соціальній нормі, принципу міжособистісних та міжгрупових відносин, умови збереження людського розмаїття і ефективної взаємодії між людьми [60, с.7]

Кеннет Уейн [73, с.14-28] глибоко переконаний у тому, що толерантність не просто визнання і повага переконань і дій інших людей, але й визнання і повага самих «інших людей», які відрізняються від нас. У «інших» визнаються (повинні визнаватися) і окремі індивідууми, і особистості, в якості представників інших груп, до яких вони належать. Все, сказане вченим досить важливо і значимо для нашого суспільства, полінаціонального і багатоконфесійного, оскільки об'єктами нетерпимості можуть з'явитися представники конкретних етносів чи конфесій, етноси і релігії загалом.

Інші науковці стверджують, що толерантність можна трактувати в контексті таких понять, як сприйняття, розуміння, визнання, що передбачає здатність бачити світ одночасно з двох поглядів — власного та іншого, бачити людину як носія альтернативних цінностей, іншої логіки мислення, відмінних форм поведінки, а також усвідомлення свого права відрізнятися від інших людей [46, с.82-88]

Водночас, науковці виділяють такі види толерантності за соціальними сферами:

- 1) гендерна (неупереджене ставлення до представників іншої статі);
- 2) вікова (неупередженість до «недоліків» людини, пов'язаних із її віком);
- 3) освітня (цей тип толерантності має стосунок до побутової сфери й не пов'язаний з обговорюваним питанням, де рівень освіти суб'єктів права – вирішальний чинник);
- 4) міжнаціональна (ставлення до представників різних націй, здатність не переносити недоліки й негативні дії окремих представників національності на інших людей);
- 5) расова (відсутність упереджень до представників іншої раси);
- 6) релігійна (ставлення до догматів різних конфесій, релігійності з боку вірян і невірян, представників різних конфесіональних груп);
- 7) географічна (неупередженість до жителів невеликих або провінційних міст, сіл й інших регіонів із боку столичних жителів і навпаки);
- 8) міжкласова (терпиме ставлення до представників різних майнових шарів);
- 9) фізіологічна толерантність (ставлення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних, осіб із зовнішніми недоліками і т. д.);
- 10) політична (ставлення до діяльності різних партій і об'єднань, висловлювань їх членів і т.д.);
- 11) сексуально орієнтована (неупередженість стосовно осіб із нетрадиційною статевою орієнтацією);
- 12) маргінальна (ставлення до бомжів, жебраків, наркоманів, алкоголіків, ув'язнених і т. д.)

Толерантність – це пасивне підкорення думки, поглядів і дій інших, як не покірне терпіння, а активна моральна позиція і психологічна готовність до терпимості в ім'я позитивної взаємодії з людьми іншої культури, національного, релігійного або соціального середовища [9, с.19] .

Студентський вік – сензитивний період формування толерантності. Саме в цьому віці закладаються основи подальшої соціальної поведінки особистості. Сучасні молоді люди повинні розуміти, що саме їм жити у новому взаємозалежному світі, будувати взаємини з представниками інших націй і конфесій, саме такі відносини – основа процвітання не лише нашого суспільства, а й світової спільноти.

Одним із відповідальних соціальних інститутів, які сприяють формуванню толерантної особистості в сучасному суспільстві, є вищі навчальні заклади. Майбутній фахівець має формувати й поширювати загальну систему цінностей та установок у будь-якій суспільній сфері, що забезпечує єдність усіх членів суспільства і сприяє взаємному пристосуванню людей один до одного для побудови громадянського суспільства.

В свідомості сучасного студентства почали окультурюватися зовсім не ті моральні цінності. Молодь, а особливо студенти, опинилися під жорстоким впливом антисоціальних проявів (націоналізму, насильства, наркотиків, криміналу, проституції і т.д.). Причинами такої ситуації може бути низка проблем, до яких входять і такі, як погана пропаганда ЗМІ, низький рівень виховання у сім'ях та навчальних закладах.

Звичайно, кожному із представників сьогоденної молоді потрібно працювати над своєю толерантністю, бо це формує будь-які відносини, в тому числі, міжнаціональні.

Тому, дуже важливо збагачувати свідомість молодих людей розумінням сутності толерантності. Доречно проводити якісь тематичні заходи, що допомагають на прикладі показувати толерантність, як таку.

Все сказане дозволяє припускати, що студентський вік є найбільш сприятливим для вирішення актуальної для суспільства проблеми – формування толерантної особистості, яка живе в багатонаціональній державі.

1.2. Толерантність як аспект професійної підготовки майбутніх спеціалістів

Як відомо, поняття «толерантність» формувалося протягом багатьох століть і цей процес триває досі [59, с.20], [12, с.28],[16, с.46-55],[43, с.138-155]. «Толерантність» - один з найбільш популярних термінів в сучасній вітчизняній і зарубіжній соціально-політичній, культурологічній та правничій літературі. Існує безліч теоретико-методологічних підходів до визначення і дослідження толерантності.

В словнику В.І.Даля зазначені характерні специфічні риси терпимості в вітчизняному культурному контексті, де слово «терпимість» трактується як властивість або якість, здатність щось або кого-небудь терпіти «тільки по милосердності, поблажливості» [21, с.402]

Розширене визначення поняття «терпимість» подане в Словнику етики: «терпимість – моральна якість, що характеризує ставлення до інших інтересів, переконань, вірувань, звичок та поведінки інших людей. Виражається в прагненні досягти взаєморозуміння і узгодження абсолютно різних інтересів і точок зору, без застосування тиску, переважно методами роз'яснення і виховання». Дане визначення не обмежене, на відміну від попереднього, застосування толерантності тільки до представників інших націй, народностей і релігії і відзначає моральну основу даної якості особистості. Але і зазначене трактування не є остаточним, так як в ньому йдеться про визнання та повагу людей, які відрізняються від нас – визнання, як окремих особистостей, так і соціальних або етнічних груп, до яких вони належать.

Щодо філософії, то розширене визначення толерантності, міститься в «Філософському енциклопедичному словнику» та визначає толерантність як «моральну якість, що характеризує ставлення до людини іншої раси,

національності, культурної традиції, релігійної конфесії як до рівнодостоїнної особистості» [74, с.457].

На думку Л.М. Дробіжевої і М.Б. Хомякова [23], проблема толерантності в сучасній цивілізації є спільною проблемою. В основу концептуальних розробок покладена ідея, тезисно викладена наступним чином:

1. Толерантність є однією з основних універсальних цінностей сучасного суспільства;

2. Ця універсальність пов'язана з двохстороннім процесом, що відбувається в сучасному суспільстві: посилення глобальних тенденцій, з одного боку, і прагненням до збереження національної ідентичності, з іншого;

3. Питання толерантності сьогодні перестало бути проблемою тільки в одній сфері суспільного життя і набула статусу глобальної соціокультурної проблеми, що виявляється у всіх сферах суспільства;

4. Існуючі підходи до проблем толерантності потребують серйозного коригування з точки зору відображення в них особливостей різних менталітетів.

Дана концепція розроблялась в статтях М.Б. Хомякова, В.Е. Кемерова, Т.Х. Керімова, А.В. Перцева та ін. [34, с.232], [78, с.192], [53, с.358]. Необхідно відзначити, що подібна концепція толерантності як загальної універсальної цінності в сучасній філософії була розроблена вперше. Деякі аналоги, як вказують Л.М. Дробіжева і М.Б. Хомяков, можуть бути знайдені в роботах американських філософів політики (К. Нідермана і Дж. Лорс), але у них немає опрацьованої теорії на рівні визначень і логіки, а лише окремі статті з приводу різних історичних та культурних моделей толерантної свідомості. Таким чином, опрацювання даної теорії є істотним внеском в розвиток філософської теорії толерантності.

У філософській літературі поняттю «толерантність», в залежності від способів визначення, виділяють безліч типів. Так, наприклад, Л.В. Скворцов проводить взаємозалежність між домінуючою у державі, в певний історичний

момент, суспільною свідомістю і сформованим типом толерантності [59, с.140-143]. Опираючись на ознаки толерантності, виділені автором, ми спробували назвати відповідні типи толерантності:

- «прихована» толерантність. «Суспільство терпимо ставиться до специфіки філософського мислення, оскільки воно ще не веде до руйнування певних міфічних образів, але в кінцевому підсумку виникає тенденція придушення філософії»;

- «парадоксальна» толерантність – «в структурі абсолютної віри монотеїзму, толерантність неможлива впринципі, оскільки вона руйнує абсолютність, але релігійні війни, основою яких була релігійна терпимість в кінцевому результаті, і підготували легітимізацію толерантності»;

- «культурна» толерантність – в світському світі толерантність стає реальністю, в результаті визнання як істинних універсальних моральних принципів. На даній основі, можлива повага до іншого, прийняття етнічних і національних особливостей, відмінностей в соціальних поглядах, які породжуються особливостями умов життя, професійної діяльності, культурних традицій. Толерантність тут – наслідок високої духовної і моральної культури»;

- терпимість в сфері наукової ментальності – «терпимість до чужих думок в сфері науки має значення лише там, де питання ще не виявлено остаточно; теоретична істина, побудована на доказах, вимагає визнання».

На думку О. Хеффе, толерантність в більш сильній формі є «вільне визнання іншого, його «інакшості» - в кінцевому результаті, базується на перевагах кожної людської особистості» [76, с.22]. «Толерантність заснована на уявленні про те, що ніхто не може бути абсолютно непогрішним. Основа складається з визнання іншого як вільної і рівноправної особистості, що має людську гідність і право формувати свої власні переконання, жити відповідно до них самостійно або спільно з однодумцями. Але це право не повинне заподіяти шкоди іншим. Критерієм межі толерантності може бути вимога:

нікому не дозволяти обмежувати свою волю, якщо вона не обмежує свободу інших. Отже, міра толерантності закладена в свободі і справедливості та нерозривно пов'язана з правами людини [76, с.27].

Р.Р. Валітова [12, с.20] розглядає толерантність як «моральну чесноту особистості, що характеризує її ставлення до «іншої» вільної, рівноправної особистості. Толерантність — це «моральна якість особистості, що характеризує терпиме відношення до інших людей, незалежно від їх етнічної, національної або культурної приналежності, терпиме ставлення до іншого роду поглядів, звичок».

Р.Р. Валітова сформулювала три принципи толерантності:

1) Толерантність – це умовна добродієвість. Її застосування залежить від відповіді на питання: по відношенню до чого чи кого слід бути толерантним?

2) Відмова від монополії, знання істини в моралі – це умова, при якій толерантність можлива. «Неправильно з порогу оголошувати помилковими думки інших, думки, відмінні від наших»;

3) Толерантність — це не кінцева мета вдосконалення міжособистісного спілкування, це – стартова позиція на шляху до гуманного існування. З толерантності слід починати, «вона є засобом перетворення ситуації взаємовідштовхування і неприйняття, яке спостерігається в соціальному житті».

Аналізуючи принципи толерантності, що були сформульовані вище, можна сказати, що в основу першого принципу покладено питання про межі толерантності. Чи повинен хтось терпіти нетерпиме? - це питання, на думку М. Уолцера, є центральним і досить таки складним. «Не все терпимо, є об'єктивно нетерпимі речі, неприйнятні: расистські акції, рабська праця дітей, торгівля людськими органами і т.д. Питання про межі толерантності розглядається багатьма дослідниками даної проблеми. Якщо бути безмежно терпимим до

нетерпимого, то толерантність буде розгромлена. Терпимість —це не всездозволеність і всепрощення, вона містить в собі і активну дію по відношенню стосовно крайніх форм нетерпимості.

Філософ Ю.А. Іщенко [33, с.48-60] визначає толерантність як внутрішнє активне ставлення, що проявляється чи то в співчутті (і мовчанні), чи то в дії (і діалозі). Іншими словами, воно представляється як відповідальний вчинок, який може бути втілений за участі дій, думок та слів.

Політологи [11, с.26], [13, с.249-262], [42, с.163-167], [50, с.59-69], [56, с.170-174], [72, с. 50-55] розглядають толерантність як здатність людини, спільноти, держави чути і поважати думку інших.

У політичному плані толерантність інтерпретується, як готовність влади допускати інакомислення в суспільстві і навіть в своїх рядах, вирішувати в рамках Конституції діяльність опозиції, здатність гідно визнати свою поразку в політичній боротьбі, приймати політичний плюралізм як прояв різноманітності в державі.

Щодо соціології, то Ауреліо Печчеї вважав, що «світ не стане кращим, якщо намагатися змінити його за допомогою насильства» [55, с.224]. Автор переконаний в тому, що всіх, без винятку, жителів планети необхідно «внутрішньо підготувати і дати їм реальну можливість свідомо і відповідально брати участь в людських справах, у вирішенні долі Землі. І питання зводиться до того, як переконати людей в різних куточках світу, що саме в удосконаленні їхніх людських якостей лежить ключ до вирішення проблем, які відповідають нашим загальним інтересам» [55, с.238].

Ідеологія толерантності дозволяє визначити міру розумного компромісу. Атмосфера толерантності не повинна вести до будь-якої всездозволеності, заворушень, анархії, оскільки правова держава зобов'язана бути нетолерантною щодо порушників державних правових законів, що стоять на сторожі безпеки і гідності інших особистостей. Але насилля держави по

відношенню до порушників законів повинно носити мінімально необхідний характер.

М.М. Акуліч оперує поняттям «згода», відзначаючи, що саме воно є атрибутивною властивістю суспільства, соціальних організацій та груп. Вчений виділяє два типи соціальної злагоди: ціннісна (основа згоди – цінності) і функціонально-цільова (стан і процес взаємодії між соціальними об'єктами, що перебувають у єдності, які мають спільні потреби, інтереси та цілі, а також загальні уявлення про способи їх досягнення) [1, с.7].

Толерантність визначається як прийняття цілісної позиції іншої людини чи іншої соціальної групи. Суть поняття в тому, що людина бачить і розуміє іншу людину, навіть якщо та, знаходиться зовсім на іншому шляху. У зв'язку з цим толерантність має два вектори:

1. Найсильніший; духовний (людина керує своєю свідомістю, толерантність стає сутнісною рисою особистості);
2. Зовнішній від суспільства та культури, контролюючий (вироблення правил поведінки, переговорів для досягнення згоди).

В.М. Золотухін розглядає дві концепції терпимості: християнська і громадянська, які представляють собою два типи світоглядної свідомості, що сприяють досягненню найбільш оптимальних механізмів взаємодії людини і суспільства. В основі християнської концепції знаходиться смиренність перед Богом та ірраціональне почуття примирення за допомогою відходу від виникаючих в суспільстві проблем. Громадянська концепція включає в себе пошук компромісних рішень для самозбереження самої людини і суспільства в цілому на «основі Кантівського морального імперативу». Незважаючи на відмінність, спільним в цих двох концепціях є те, що «терпимість» сприяє вихованню індивідуальної відповідальності і включає в себе взаємну солідарну відповідальність за долю світової спільноти загалом [29, с.58]. Таким чином «право на терпимість» може бути розглянуто як визнання «Іншого».

Психологічна проблематика толерантності знаходиться на початкових етапах дослідження. У психологічній науці немає однозначного визначення толерантності. Її розуміють і як здатність виносити стресові навантаження, і як переносимість організмом ліків, і як установку на ліберальне прийняття моделей поведінки, переконань, цінностей іншої людини. Психологічний сенс толерантності найбільш повно відображений в одному із англійських психологічних словників: набута стійкість; стійкість до невизначеності; етнічна стійкість; межа витривалості людини; стійкість до стресу; стійкість до конфліктів та поведінкових відхилень.

Так, для Г. Олпорта [52, с.155-159] толерантність постає важливою особистісною характеристикою людини демократичного суспільства, що об'єднує знання себе, відповідальність, почуття гумору, автономність, здатність до емпатії. Автор виділяє два шляхи особистісного розвитку: толерантний (його вибирає вільна людина, доброзичлива, з позитивною «Я- концепцією») і інтолерантний (шлях, який характеризується поданням власної винятковості, прагненням переносити відповідальність на оточення, бажанням сильної влади).

Смислові відтінки поняття «толерантність» досить таки різноманітні. Тут перетинаються, на думку А.Г. Асмолова, такі взаємновживані значення: стійкість, витривалість, терпимість, допуск, допустимі відхилення. Вчений [4,с.150-181] виділяє чотири аспекти досліджень даного феномену: філогенетичний, соціогенетичний, педагогічний і толерантність в індивідуальному розвитку кожної людини.

Е.В. Швачко [80, с.17-21] розглядає ціннісну значимість толерантності як універсального механізму формування людських взаємовідносин. Толерантність в системі уявлень людини про саму себе, співвідношення Я-образу і образу іншого досліджується в роботах А.В. Петровського і Р. Бернса.

У педагогіці толерантність розглядається як одна з цілей процесу виховання і як засіб досягнення виховних і освітніх завдань, тобто, як вимога до діяльності і особистості педагога.

В рамках діяльності в сфері педагогіки толерантності [35, с.176] були розроблені і випробувані нові концепції такої педагогіки. По-перше, був проведений аналіз концепції, що розглядає толерантність як основний демократичний засіб вирішення конфліктів. Відповідно до цієї концепції, ситуація розуміння в комунікації є скоріше виключенням, аніж правилом (оскільки соціальна реальність конструюється її різними інтерпретаціями і тому кожен суб'єкт соціальних відносин живе в «своїй» реальності). Отже, основним завданням педагогіки толерантності є навчання дій в ситуації нерозуміння. Основним мотивом подібних дій, згідно цієї моделі, має бути повага прав іншого індивіда.

У роботі П.Ф. Комогорова [38, с.23] проводиться ідея про те, що «педагогіка співпраці» (Ш. А. Амонашвілі [2] та ін.) побудована на методологічній базі толерантності, оскільки, особистісними установками педагога тут виступають прийняття учня таким, яким він є; емпатичне розуміння учня замість оціночного; відкрите і довірливе спілкування з учнями. Толерантність, в даному випадку, це принцип діяльності педагога, що полягає у повазі до відмінностей між людьми, визнанні права іншого на «інакшість», відмову від прагнення змінити його за своїм зразком; комплексна особистісна якість, яка підлягає цілеспрямованому формуванню в ході процесу навчання, виховання та самовиховання.

У монографії Г.В. Безюлевої і Г.М. Шеламової [9] пропонується не тільки розуміння толерантності як діалогу, співпраці, взаєморозуміння, але і технологія поетапного розвитку толерантності педагогів та студентів — від визначення психологічного клімату в колективі освітньої установи і оцінки психолого-педагогічної компетентності через інформування з проблем

толерантності та вдосконалення комунікативних навичок педагога до індивідуального розвитку толерантних якостей педагога на основі рефлексії та самодіагностики труднощів у сфері відносин.

А.М. Байбаков [6], визначаючи, толерантність як педагогічну мету, розуміє її як здатність суб'єкта визнавати існування іншої точки зору, різноманіття культурних відмінностей, на основі впевненості своїх позицій, що не уникає конкуренції, в рамках універсальних прав і свобод особистості людини (тобто, не дозволяє поступитися власним принципам) і гармонійний розвиток особистості в соціумі.

Виділяють ряд функцій толерантності. Так, наприклад, функція стійкості полягає в формуванні у того, хто навчається, адекватного відношення до дійсності, до конкретних ситуацій, своєї поведінки і оточуючих, так як, конструктивна взаємодія можлива на основі адекватної самооцінки, ставлячись до ядра особистості, вона (адекватна самооцінка) є важливим регулятором поведінки.

Спонукальна функція толерантності сприяє забезпеченню формування самосвідомості, уявлень про себе, виникнення потреб в самовихованні. Ця функція визначає склад і силу мотивації соціальної діяльності та поведінки, сприяє розширенню світогляду і розвитку життєвого досвіду, оскільки, знову дозволяє особистості прийняти інші точки зору і бачення вирішення проблем.

Адаптаційна функція толерантності дозволяє особистості, яка розвивається, виробити в процесі групової діяльності, позитивне, емоційне, стійке ставлення до самої діяльності, об'єкту і суб'єкту спільних відносин. Адаптаційна функція сприяє згладжуванню неузгодженості перебігу процесів збудження і гальмування центральної нервової системи, тісно пов'язана з вольовими зусиллями, які повинна докладати людина, в процесі спільної діяльності (саморегуляція, самовладання, витримка)

Оціночно-прогностична функція толерантності дозволяє розширити контакти, діалоги, діяльність, конструктивно взаємодіяти з оточуючими. Сама діяльність, в більшості випадків, буде на основі спільних інтересів та мотивів. Ця функція толерантності забезпечить надалі особистості можливість побудови відносин з оточуючими на основі ціннісно-орієнтаційної єдності.

Інтегруюча функція толерантності є провідною і направлена на протидію зовнішнім і внутрішнім зіткненням, загрозливим збереженням групи, і забезпечує стабільність групи, стимулюючи подальший моральний розвиток і самовизначення особистості в спілкуванні і взаємодії, що здійснюються в групах, колективі і т.д. У цілому, толерантність дозволяє в будь-яких ситуаціях не вступити проти своєї волі і не принизити співрозмовника та зберегти принцип свободи особистості.

Толерантність – не тільки певне поняття, а й система гуманних принципів, які повинні визначати взаємодію, відносини між етносами, релігіями, групами людей. Педагоги впевнені, що починаючи з дитячого віку, треба виховувати в дитині повагу і дружелюбність до інших народів, незважаючи на колір шкіри, розріз очей і незрозумілу мову. Тоді буде здорове розуміння того, що зло, яке виходить від людини, не являється наслідком кольору шкіри, розрізу очей, форми носа і т.д. Зникне думка про природню нерівність народів, рас. Той, хто знає, що всі нації хоч і мають різну історію, але все ж є членами однієї людської сім'ї, що всі народи рівні, той розуміє, що не варто кидати камінь в несхожого на себе.

В.А. Ситаров, В.Г. Маралов переконані в тому, що «важливо вже з самого раннього дитинства навчити дитину взаємодіяти з іншими, на непримусовій основі, бути вільним, здатним приймати рішення самостійно, максимально враховуючи інтереси і потреби інших людей» [58, с.10] . Вчені вважають, що виховання миролюбності, як властивості особистості, є одним із важливих завдань педагогіки. На їхню думку, миролюбність включає дві взаємопов'язані

сторони: а) «повага до людей іншої національності, їхньої культури, мови, традицій; б) формування гуманних відносин між народами, як умова відповідних відносин, і до світу в цілому» [58, с.45].

Під гуманним відношенням автори розуміють «уміння будувати взаємодію на основі загальнолюдських цінностей з урахуванням конкретної ситуації і особистісних особливостей людей, що вступають у взаємодію, здатність до співробітництва і взаєморозуміння, ненасильницького вирішення виникаючих конфліктів [58, с.132].

У роботі науковці пропонують наступні технології прийняття педагогами позиції ненасильства, тобто, толерантності: діагностика, групове інформування та індивідуальне психологічне консультування, серія психологічних тренінгів, суть яких полягає в усвідомленні сильних і слабких сторін своєї особистості, станів впевненості і тривоги, своїх психологічних захистів, тривог, пов'язаних з майбутнім, помилок спілкування в недалекому минулому, розвитком здатності до ненасильницького опору, терпимості, виходу з конфліктної ситуації, а також методичні засоби толерантно-орієнтованого освітнього та виховного процесу.

З однієї точки зору, толерантність пояснюється як людська чеснота, яка перешкоджає проникненню зла, агресивності та насильства в світ людських відносин. Людина будує своє життя на основі значущих для себе життєвих сенсів і цінностей. Найбільш типові життєві смисли і цінності визначаються приналежністю людини до певної культури. Важливим стає виховання етнотолерантності і віротерпимості, як способів співіснування різних культур. Освітні установи, в такому світлі подій, створюють ціннісно-орієнтоване середовище, що сприяє розвитку певної культури шкільного життя. Таке розуміння пов'язане з розглядом толерантності як складової виховання, що пояснюється як прилучення до культури. Результатом такого виховання бачиться людина культури, а метою виховання толерантності бачиться людина, яка з повагою відноситься до інших людей незалежно від їх національності і

віросповідання; розуміє культуру свого народу і готова до інтеграції в культури інших народів; будує відносини з людьми і соціальними спільнотами в душі миру, терпимості, гуманного міжнаціонального спілкування.

Наступна точка зору полягає в розгляді виховання толерантності як діяльній системи. А.А. Погодіна розглядає толерантність як «інтегральну моральну якість особистості, яка дозволяє людині конструктивно взаємодіяти з людьми і групами, які суттєво відрізняються один від одного будь-якими ознаками».

Також, можна виокремити слова політолога В.А. Тишкова, який розуміє толерантність, як «готовність або здатність прийняти без протесту або втручання, особистість або річ, тобто як властивість відкритості та свободи мислення людини, що зумовлює усвідомлення того, що соціальне середовище є багатомірним, а значить, і погляди на неї різні і не можуть і не повинні зводитись до однаковості або в чиюсь користь ».

В.М. Золотухін виділяє два змісти толерантності: вона « є, з одного боку, моральним принципом, який регулює діяльність людини, що формує особливий тип світогляду, а з іншого - це практичний інструмент, що дозволяє ефективно (успішно) вирішувати протиріччя і конфлікти. Ще один погляд на толерантність визначається зіткненням життєвих інтересів, двоє дітей хочуть одну і ту ж іграшку, дорослі люди хочуть зайняти одну і ту ж посаду, дві держави не поділили сфери інтересів.

Однією з важливих проблем життя людини називають його здатність до продуктивної взаємодії з різними суб'єктами навколишнього світу. Така здатність і визначається як толерантність. А.А. Погодіна виділяє наступні завдання виховання толерантності:

- надання інформації вихованцям про сутність толерантності та її ролі в світі, про різноманітні культури;

- формування у свідомості особистості уявлення про себе як про представника світу, відповідальності за свої дії та вчинки;
- розширення умінь критично оцінювати події та об'єкти життя, продуктивно взаємодіяти з різними людьми та цивілізованими способами реалізовувати себе у житті.

Ще одна позиція пов'язана з розглядом виховання толерантності як антропологічної системи, яка визначає принципову унікальність людини і її протистояння з іншими, іншим світом. Толерантність розглядається як визнання можливості рівноправного існування деякого «іншого».

П.В. Степанов виділяє наступні компоненти толерантності:

- 1) Визнання — здатність бачити носія інших цінностей, іншої логіки мислення, інших форм поведінки;
- 2) Прийняття — позитивне ставлення до таких відмінностей;
- 3) Розуміння — вміння бачити іншого зсередини, здатність поглянути на його світ одночасно з двох точок зору — своєї власної та його.

Проблема толерантності, тією чи іншою мірою, розглядається психологами гуманістичного спрямування (А. Маслоу, Дж. Оллпорт, К. Роджерс, В. Франкл) та торкаються проблеми розвитку особистісної сфери та її корекції.

Толерантність являє собою здатність до співіснування в світі, повному індивідуальності.

Таким чином, полісистемний підхід дозволяє виділити наступні пріоритети виховання толерантності:

- формування толерантної свідомості;
- виховання культури толерантності;
- адаптація до зовнішніх умов і вимог, досягнення суб'єктного благополуччя;
- розвиток здатності до діалогу з «іншим».

Робота Г. Олпорта «Становлення особистості» представляє два шляхи розвитку особистості: толерантний та інтолерантний. Інтollerантний тут постає певним антонімом толерантності. Інтollerантна людина характеризується власною винятковістю, прагненням перенести відповідальність на інших, відчуттям прийдешньої загрози та сильної влади. Якщо говорити про толерантну людину, то тут усе з точністю до навпаки. Така людина добре знає себе і тому визнає право інших на особистісні та індивідуальні особливості. Добре ставиться не тільки до себе, а й до навколишнього світу, такій людині притаманне доброзичливе ставлення до оточуючих. Олпорт став одним з перших, хто порушив питання про показники і критерії толерантності. Саме він виділив такі параметри толерантності, як: орієнтація на себе, потреба у визначеності, суттєво менша прихильність до порядку, здатність до певної емпатії, перевага свободи та демократії, усвідомлення себе і критичність до себе, відповідальність, захищеність, почуття гумору [52, с.155-159].

Далі, В.А. Лекторський описує чотири основні моделі толерантності:

1. Толерантність як байдужість. В цьому випадку толерантність виступає як певна байдужість до існування різних поглядів. У даній моделі має місце невизнання відмінності в формі несприйняття, нечутливості до нього.

2. Толерантність як неможливість взаєморозуміння. Згідно з цим, осмислення толерантності, релігійні, метафізичні погляди, специфічні цінності тієї чи іншої культури не є чимось другорядним для діяльності людини і для розвитку суспільства. Толерантність тут виступає як повага до іншого і як неможливість розуміти його і взаємодіяти з ним.

3. Толерантність як поблажливість. Тут, толерантність пояснюється, як поблажливість до слабкості інших.

4. Толерантність як розширення власного досвіду. В цьому випадку толерантність виступає, як повага до чужої позиції.

Поміж усіх підходів до вивчення поняття толерантності Є.Ю. Жмирова в своїй роботі «Толерантність» виділила дев'ять видів толерантності (інтолерантності) по об'єктах, до яких проявляється нетерпимість:

- 1) толерантність до інших поглядів, ідей, думок (інтелектуальна);
- 2) до іншого етносу (етнічна);
- 3) до іншої віри (конфесійна);
- 4) до іншої культури (міжкультурна);
- 5) до іншої статі (гендерна);
- 6) до іншої сексуальної орієнтації (сексуальна);
- 7) до іншого стану здоров'я (медична);
- 8) до іншого віку (вікова);
- 9) до іншої соціальної групи / стратегії (класова)

Отже, аналізуючи філософську, соціологічну, психолого-педагогічну та іншу літературу, ми прийшли до висновку, що толерантність є властивістю особистості, яка представляє собою єдність двох аспектів: пасивно-адаптивного і активно-конструктивного [28, с.3-21].

1.3. Проблеми толерантності і система ціннісних орієнтацій особистості

Аксіологія — вчення про цінності, теорію загальнозначущих принципів які визначають спрямованість людської діяльності та мотивацію людських вчинків. Виникнення поняття цінності в кінці XVIII ст. безпосередньо було пов'язано з переглядом традиційного обґрунтування етики. Всі ці риси характерні для Античності та Середніх століть та передбачають тотожність буття і блага. Вперше поняття цінності з'являється у Канта, саме він протиставив сферу моральності (свободи) сфері природи (необхідності).

У філософській літературі часто йдеться про те, що теорія цінностей, як певна особлива галузь філософського знання склалася в другій половині XIX ст. Та насправді, саме в цей час з'явилася так звана «філософія цінності», якраз і вона пізніше отримала назву аксіології. « Однак ціннісне ставлення і прагнення його теоретично досягнути виникли задовго до цього, точно також, як естетичне ставлення людини і його осмислення існували тисячоліття до того, як А.-Г. Баумгартен висунув ідею естетики як особливої області знання».

Кожне людське досягнення повинне мати мету або ціль. Світ культури — це як світ цінностей. Кожну культуру ми уявляємо собі як набір деяких, поділюваних більшістю її представників цінностей, що знаходяться в певній ієрархії. Цінність – це уявлення про те, що є особливим для кожної людини, групи та суспільства загалом.

Поняття цінності вживається в сучасній філософській літературі в абсолютно різних значеннях:

1. Цінність асоціюється з новою ідеєю, що позначається як індивідуальний або соціальний орієнтир;
2. Цінність показується як поширений суб'єктивний образ чи уявлення, що має людський вимір;
3. Цінність асоціюється із культурно-історичними стандартами;
4. Цінність подібна типу гідної поведінки, з конкретним стилем життя.

Цінність можна визначити для себе через певні життєві уявлення. Є чіткий комплекс ідей і саме через ці ідеї і відкривається її зміст. Але, ні в якому разі, ми не можемо ототожнювати цінність з ідеєю, бо між ними лежить істотна відмінність. Ідеї можуть бути різними: а) помилкові та істинні; б) наукові або релігійні; в) філософські або містичні.

Вони характеризуються через той тип мислення, який їм дає потрібний імпульс. Одним з головних критеріїв в даному відношенні – ступінь істинності тієї чи іншої ідеї.

Аксіологічний підхід пояснює толерантність як «цінність в собі» (для Г. Маркузе – «ціль в собі», для П.П. Ніколсона – «благо в собі») або, в іншому випадку, як одну із цінностей ліберальної демократії. Але ми можемо сказати, що толерантність як така не є чеснотою і значима настільки, скільки сприяє іншим важливим цілям і благам людини, яких неможливо досягти не інакше як за умови примирення з існуванням відмінності. Більше того, безмежна толерантність може обернутися злом. К. Поппер сформулював цей висновок як «парадокс терпимості». Суть його в тому, що «необмежена терпимість повинна привести до нетерпимості». При терпимості до нетерпимих, - каже він, - останні неминуче будуть брати верх. «В ім'я толерантності слід проголосити право не бути толерантними до нетолерантних ... Ми повинні проголосити право придушувати їх у разі потреби навіть силою» [49, с.9].

У той же час ми не схильні виділяти малі переваги аксіологічного підходу до толерантності. Повне заперечення самоцінності цієї категорії загрожує втратою потенціалу практик толерантності. Зокрема, Г. Маркузе в 60- ті роки минулого століття звернув увагу на те, що в сучасному ліберальному суспільстві пропадають суб'єкти політики. Раніше, толерантність служила захистом силам звільнення. Потім політичну боротьбу змінили політичні технології. Суспільство претендує на те, що воно толерантне, але оскільки в ньому відсутні реальні опоненти, толерантність представляє собою певну ідеологію придушення, тому що справжні політичні суб'єкти перебувають поза межами дозволеного, поза толерантністю. Практикується загальна толерантність – удавана. І якщо за часів Локка поза межами толерантності перебували атеїсти, то за часі Маркузе – безробітні, непрацевдатні, соціальні аутсайтери, представники расових, етнічних, сексуальних та інших меншин.

Однак ціннісний підхід до толерантності, що виключає з її сфери байдужість, а також все те, що не передбачає істотних розбіжностей між суб'єктами відносин (згода, дружба та любов), таїть в собі серйозне протиріччя.

Толерантний суб'єкт, відповідно до такого підходу, зобов'язаний виконувати моральний обов'язок всупереч своїй незгоді з поглядами, діями, віруваннями. Про прояв толерантності доречно говорити тільки в разі володіння цим суб'єктом силою для придушення відмінності або можливості перешкоджання спокійному існуванню даного відхилення [85, с.160].

Зараз, ми можемо сказати, що будь-яка моральна норма претендує на загальнообов'язковість. Тому моральний суб'єкт, який має власну систему цінностей, поспішає приписати всьому людству деякий «правильний» шлях. Парадокс полягає в тому, що толерантність стверджує відмову терпимої людини від поширення на всіх людей тих норм, які він сам щиро вважає обов'язковими для всього людства. Однак такий суб'єкт за визначенням не є моральним суб'єктом.

Розгляд феномена толерантності в перспективі ціннісної орієнтації людського існування дозволяє зрозуміти саму толерантність в якості однієї з найважливіших аксіологічних форм, які організують спільну людську життєдіяльність. Але таке розуміння ще не дає нам право говорити про суть самої цінності толерантності. Лише визначивши природу та джерело толерантності, можна відповісти на питання про цінності того досвіду спільного буття людей, який полягає і реалізується в найрізноманітніших проявах толерантності.

Толерантність ототожнюється з універсальною цінністю, яку необхідно символізувати в матеріалі конкретних культур, щоб наповнити значущим змістом. Це можливо при виявленні основ, принципів в тій чи іншій культурі, що дозволяють здійснити символізацію; тим самим толерантність існує у вигляді моделей, які є похідними від цих «основ» [77].

Аксіологічні форми створюють особливий «простір» культури, «простір» вільного вибору ідеалів і цінностей, в якому реалізується свобода як суть людської природи. З цих позицій толерантність необхідно розуміти не як

непорушне правило або примусову вимогу під загрозою покарання, а як вільний і відповідальний вибір людини «ціннісного толерантного ставлення до життя» [4, с.7], зокрема, для педагога, це означає, що толерантність- це особлива якість його «способу буття», а не тільки вимога професійної ролі або комунікативний навик.

Толерантність, як цінність є однією з вимог здійснення свободи в існуванні людини серед інших людей. Та сама вимога полягає в тому, що толерантність реалізується в спільному побуті людей як терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, думок, ідей, вірувань тощо. Саме орієнтація на цінність чужого, іншого і становить суть толерантності як цінності. Інакше кажучи, толерантність має своєю підставою визнання і повагу Іншого [17, с.24-25].

Ціннісно-сміслова система становить основний зміст особистісного виміру толерантності, в якій центральне місце займають цінності поваги людини як такої, цінності прав і свобод людини і рівноправності людей стосовно базових питань, вибору світогляду і життєвої позиції, цінність відповідальності за власне життя і визнання такого за кожною людиною і інші цінності демократичного громадянського суспільства.

При вивченні толерантності як стійкої позиції в руслі ціннісно-сміслового підходу проблема ця постає як проблема особистісних установок, цінностей і смислів, бо саме вони визначають з одного боку внутрішній світ особистості, її відчуття і переживання, а з іншого - є регулюючими векторами, що визначають реальну поведінку особистості. Такий підхід дозволяє зрозуміти внутрішні механізми прояву толерантності та побачити її в інших вимірах.

Різниця позицій в інтерпретації толерантності в деякій мірі може бути представлена як надлишок толерантності. Такий надлишок є джерелом виникнення різних трактувань толерантності. Однак неможливість універсального визначення ще не є глухим кутом для подальшого процесу

осмислення проблеми толерантності. Розгляд даної проблеми також вимагає обліку множинності способів її прояву. Зрозуміти явище — значить, зрозуміти відведене йому місце в соціальному процесі.

Намагаючись більш точно визначити поняття толерантності Дж. Екен протиставляє толерантність і взаємоповагу (реалізуються в діалогічному спілкуванні) [83, с.86-95]. А.Е. Зімбулі, диференціюючи внутрішні відмінності видів толерантності, пов'язує їх з суб'єктивною мотивацією, з формою вираження і з об'єктивним результатом [26, с.22-27]. Деякі спроби визначення толерантності йдуть від протилежного: через аналіз інтолерантності [82, с.67-77], при цьому виходять із припущення, що поняття гріха і зла більш деталізовано в свідомості людини, ніж поняття добра. Тому інтолерантність - установка, яка виникає настільки ж часто, як і толерантність.

Ю.А. Шрейдер [81, с.29-30] формулював «закон Лотмана» як положення про те, що в кризові періоди певні пласти культури зазнають утисків, тим самим знижуючи їх природне розмаїття за рахунок зникнення «крайніх елементів», що різко відрізняються від середнього рівня. Якщо розглядати суспільну свідомість як «банк» можливих (ін) толерантних установок, різноманітність їх в періоди кризи теж, ймовірно, знижується. Але сама по собі криза (або сукупність криз) ще не визначає зростання або придушення толерантних установок. Так, в своєму аналізі суспільства постмодерну Е. Гідденс [84] пов'язує психологічну вразливість «Я» сучасної людини з уже згаданої вище онтологічною безпекою, а точніше, з її зворотним боком - «приреченістю» індивіда на безперервні вибори тих чи інших систем експертного знання, необхідних під час відсутності опори зовні у вигляді віри, авторитету, традиції. Екзистенціальна тривога, пише Е. Гідденс, стає стійким фоном життєдіяльності індивіда. Виникає питання, що краще допомагає впоратися з цією тривоگوю – толерантність чи інтолерантність? Як толерантні, так і інтолерантні соціальні дії, ймовірно, будуть забезпечувати деяке мінімально прийнятне зниження тривоги. Гранична

толерантність забезпечить прийняття всього, що б не відбувалося; на іншому полюсі виявляється тотальне неприйняття всього, хоч це відрізняється від «належного», тобто гранична інтолерантність. Краще служитимуть «крайні» варіанти толерантних установок, а не «золота середина», якась оптимальна ступінь толерантності.

З точки зору трансформації рівня толерантності суспільства, з одного боку, є безсумнівний ріст різноманіття всередині соціуму, розвивається диференціація соціальних зв'язків, змінюються «політика гетерогенності» і «політика ідентичності» [70].

З іншого боку, суспільство явно не зацікавлене в існуванні крайніх форм толерантності (в першу чергу, звичайно, крайній інтолерантності, але не тільки). Відносна передбачуваність поведінки, що має своєю основою мале різноманіття ступеня толерантності установок, - ось найближчий практичний результат впровадження різного роду програм формування толерантності в педагогічній практиці [30, с.50-86].

Важливим моментом тематизації проблеми толерантності є питання про межі терпимості, бо без його рішення неможливе теоретичне осмислення цінності толерантності. Оперування будь-яким поняттям передбачає визначення обсягу його змісту, тієї частини дійсності, відображенням якої воно є. У сучасній філософській літературі питання про межі терпимості є спірним в силу наступних причин:

- поняття толерантності настільки різноманітне, що немає загальноприйнятих визначень. Тому необережне поводження з ним може призвести до теоретичної і практичної сварки;

- поняття «толерантність» є оціночною категорією, для якої поняття «істини» як адекватного відображення об'єктивної реальності неприйнятно. Тим часом «істина» дуже добре відокремлює одне поняття від іншого. Будь-яка нормальна людина, безумовно, вірить в істинність своєї позиції. Але тут і

починаються труднощі, так як істина в даному разі нетерпима: то, що «не моє» - не є істиною. Однак, це «не моє» на якихось підставах повинно бути мною прийнято. В іншому випадку неможливо ніякого співіснування. Питання, здавалося б, вирішується просто щодо загальнозначущого терпимого або загальнозначущого нетерпимого, так як в цьому випадку ми керуємося істиною, отриманою від найбільш загального суб'єкта - людства. Наприклад, загальновизнані, як в будь-якій культурі, такі цінності як любов, милосердя, співчуття, вірність і т.д. Загальнозначущі неприйнятним визнаються зрада, ненависть, геноцид, расизм, і т.д. Але в силу абстрактності даних цінностей навіть у відношенні до них важко визначити межу терпимості;

- питання про межі толерантності ускладнюється тоді, коли цінності не є загальнозначущими. Важко оцінити з точки зору «добре - погано» такі соціальні явища і соціальні дії, як евтаназія, аборт, збереження життя новонародженим з незворотньо важкими патологіями і т.д. ;

- зовсім непередбачуваними в даному контексті є цінності особисто «прикрашені». Напевно, тому про смаки рекомендують не сперечатися.

Вирішення питання про межі толерантності, безпосередньо пов'язане з визначенням її об'єкта, сприяє проясненню кордонів терпимості. Об'єкт при цьому не повинен бути гранично широким, бо абсолютизація толерантності неминуче призводить до її антипода - інтолерантності. Однак грань між толерантним і інтолерантним настільки тонка, що зафіксувати її чітко і однозначно є неможливим. Проте, виходячи з того, що коло нетерпимого, неприпустимого все ж значно вужче порівняно з терпимим, слід спробувати окреслити його межі. При цьому відзначимо, що є два способи визначити інтолерантність, тобто кордони толерантності, внутрішній і зовнішній. Внутрішньо інтолерантність буде визначена відповідно до системи цінностей кожної людини. Зовні інтолерантність буде визначатися з точки зору безпосередньо системи толерантності, як та, що робить застосування

толерантності неможливим. Так, все що паралізує і заважає існуванню толерантного суспільства, випадає за межі толерантності і тим самим стає інтолерантним. Терпимість закінчується тоді, коли виникає реальна загроза свободі, гідності і життю людини. Однозначно нетерпимим слід визнати сьогодні осуд людей за їх сутнісні якості: расові ознаки, біологічні або фізіологічні особливості, статеві потяги. Але так було не завжди. Безумовно, дане твердження емпіричне, засноване на судженні і залежить від політичного та історичного контексту, отже:

- толерантність повинна бути самоціллю, а не інструментом, механізмом досягнення гуманного співіснування;
- необхідно визнати, що об'єкт толерантності принципово чітко не окреслюється в силу своєї аморфності, тобто він трансформується в залежності від соціально-культурних і історичних чинників.

Толерантність в цьому сенсі є «простим» ефектом відкритості людини світу, ефект рівняння суцього перед обличчям буття («Mitsein»). Аксіологічний вимір толерантності дозволяє зрозуміти це поняття в якості однієї з найважливіших аксіологічних форм, які організують спільну людську життєдіяльність і виступає в якості універсальної цінності людського існування.

Визначення толерантності як цінності в повній мірі не виявляє сенс феномену даного поняття. Розуміння даного поняття збіднюється, коли зводять зміст лише до терпимості. У Новій філософській енциклопедії толерантність визначається «як якість, що характеризує ставлення до іншої людини як до однаково гідної особистості і виражається в свідомому придушенні почуття неприйняття, викликаного всім тим, що знаменує в іншому інше (зовнішність, манера мови, смаки, спосіб життя, переконання і т .д.). Толерантність передбачає налаштованість на розуміння і діалог з іншим, визнання і повагу»[51, с. 75-76]. Таке розуміння толерантності допускає сприйняття іншого.

Зауважимо, що проблема толерантності пов'язана з плюралізмом щодо наших знань і переконань і є альтернативою однодумності, авторитарного мислення. Філософія діалогу сприяє новому способу розуміння толерантності. Відомо, що ідеї «діалогізму» від М. Бубера до М. Бахтіна спрямовані проти монологічного «я». У той же час будь-який діалог, який має на меті стати доміантним, не сприяє взаємодоповнюванню людей, народів і держав.

Про терпимість як розширення власного досвіду, де толерантність виступає як повага до чужої позиції в поєднанні з установкою на взаємну зміна позицій в результаті критичного діалогу В.А. Лекторський вважає плідним в тій ситуації, з якою зіткнулася сучасна цивілізація в цілому і наша країна особливо [43, с.46-54].

Дійсно, осмислення і аксіологічне розуміння діалогу як основи толерантності, звертає особливу увагу на можливість зміни ціннісно-світоглядних установок учасників діалогу. Це пов'язано з «внутрішнім діалогом» кожного суб'єкта-учасника. За В.Лекторським, «діалог між мною та іншим передбачає цілу систему внутрішніх діалогів, в тому числі моїм образом самого себе і тим, який, з моєї точки зору, є в іншій людини про мене (М. Бахтін в зв'язку з цим розвиває діалектику : «я для себе», «я для іншого», «інший для себе», «інший для мене» і т.д.) ».

Подібне переосмислення «я» в процесі діалогу, що спирається не тільки на розуміння і сприйняття «іншого», а й критичне осмислення свого «я» (своєї точки зору, цінності, світогляду, думки і т.д.) формує інше мислення і дію, толерантне ставлення до іншого, а також націлене на вільну самореалізацію індивіда.

Таке нове розуміння онтології «я» і «іншого» дозволяє визначити новий зміст розглянутого феномена, надати йому якісну визначеність, виявити його сутність і піднятися на новий рівень мислення.

Звичайно, для того, щоб розробити свою систему формування толерантності, знайти якісь ефективні методики роботи, важливо взяти до уваги не лише вітчизняний досвід, але й зарубіжний. Тут варто зазначити, що саме у статтях Л. Завірюхи є досвід оволодіння засадами толерантності в студентському середовищі. «Брак досвіду, культури спілкування, незнання причин міжкультурних і людських розходжень породжують нетолерантність. Єдиний спосіб протистояти цьому – підняти культурний і освітній рівень» [25, с.76]. Науковець вважає, що для того, щоб оволодіти деякими засадами толерантності, насамперед потрібно провести свій аналіз її основних передумов: самопізнання й пізнання іншого, рефлексія. Однією з найважливіших передумов спілкування з іншими є внутрішній діалог. І в той момент, коли людина втрачає його, вона відособлюється від іншої особистості і усамітнюється. Ще одна необхідність для корекції своєї поведінки є пізнання людиною себе, це потрібно як у складних, кризових ситуаціях, так і в повсякденному житті.

Про важливість самопізнання можна говорити досить багато. Про нього писали Г. Сковорода, В. Роменець, М. Бердяєв та інші. До цього можна віднести і самооцінку особистого інтелекту та взаємини з іншими, які є взаємопов'язаними. Отож, від самооцінки залежать взаємини людини з її оточенням, її самокритичність, ставлення до успіхів та невдач, вимогливість до себе.

Цінності як елемент культури складають основу ціннісно-нормативного механізму регуляції соціальної поведінки. При реформуванні суспільної системи вони також схильні до трансформації. Цінності співвідносяться з цілісністю способу життя і, «виступаючи відображенням соціальних інтересів, виражають суб'єктивну громадську позицію, світогляд і недержавні принципи соціальних суб'єктів» [64, с.3].

Доля цивілізацій залежить від цілей і цінностей, яким вони слідують, «тому що цінності визначають відношення людини і суспільства до себе, до своєї діяльності, навколишнього світу» [29, с.7].

Потреби соціального життя також визначаються цінностями. Соціальна діяльність, яка організовується потребами людей, формує ставлення до об'єктів діяльності. Сама діяльність ціленаправлена і спирається на норми і правила, вимагає від людини слідування зразкам і прагнення до ідеалів [24, с.12]. На основі потреб, їхнього усвідомлення, задоволення, а також відновлення і багаторазового повторення таких циклів формуються в особистостях, спільнотах, в поколіннях людства відповідні ціннісні орієнтації.

Універсальні моральні принципи і норми - це і є загальнолюдські цінності. Відповідно до соціокультурного підходу, під цінностями розуміються узагальнені представлення людей щодо норм і ідеалів життєдіяльності. Дані норми і ідеали встановлюють пріоритети в сприйнятті дійсності, задають орієнтації в діях і вчинках, а також формують стиль життя суспільства. Цінності як породження життєдіяльності соціуму вміщують в себе всі особливості, які характерні для даного соціуму.

Н.І. Лапін визначає цінності як «зальні цілі та засоби їх досягнення, які виконують роль фундаментальних норм. Це вони забезпечують інтеграцію суспільства, допомагаючи індивідам здійснювати соціально схвалюваний вибір своєї поведінки в життєво значущих ситуаціях» [41, с.5].

Д.А. Леонтьєв наполягає на психологічній природі індивідуальних цінностей і визначає цінність як думку, уявлення, переконання. Також цінність може бути різновидом або подобою соціальних установок (відносин) або інтересів. Іноді цінність виступає в ролі потреби і мотиву (спонукальної сили).

Людина орієнтується на цінності в своїй поведінці, в прийнятті рішень, в судженнях. Найважливіші для людини цінності визначають його систему ціннісних орієнтацій. Якщо предмет, подія або явище відповідають інтересам і

потребам людини, то їх можна виділити як цінність. Соціологічний підхід до ієрархії цінностей визначає як вищі цінності ті, які орієнтують людину на благо суспільства в цілому. Толерантність усвідомлюється як значуща цінність суспільства, що лежить в основі виховання взаєморозуміння між людьми різних рас, національностей і віросповідувань. В наші дні толерантність розуміється як взаємна свобода - вірити і говорити те, що здається істиною, що включає повагу людської гідності, що не допускає використання людини як засобу.

Толерантність для європейського мислення, сьогодні, це — не тільки необхідна складова сучасної культури, а й універсальна цінність людства. На думку І.В. Цветкової, толерантність аж до нашого часу залишається значною мірою явищем чужим. Наше мислення характеризує скоріше полярність, категоричність, нетерпимість [79, с.151]. Згідно Б.Е. Рієрдону, толерантність являється основним принципом соціальних відносин, вона являє собою цінність, яка необхідна і є фундаментом для реалізації прав і досягнень людини в світі. У сучасній філософії толерантність виступає як одна з фундаментальних ціннісних установок сучасних людей. Без неї ні в одному соціумі і державі не може скластися цілісна система ціннісних орієнтацій, а отже, не можуть бути вироблені ідеали і цілі суспільного розвитку.

У книзі «Толерантність: ідея, образи, персоналії» Л.В. Баєва пише, що «в новій системі цінностей найважливішу роль стали відігравати індивідуальні орієнтири в житті. В суспільстві, яке представляє собою безліч автономних особистостей, появився необхідний новий принцип для спілкування і комунікації - толерантність, тобто шанобливе ставлення до Іншого, до іншої культурної традиції, визнання за іншим цінності, рівної собі. Толерантність – це відкритість людини для спілкування і взаємодії з іншими індивідами і системами» [5, с.4] .

Аксіологічний аспект толерантності присутній в розумінні її як самодостатньої особистої і суспільно-моральної цінності. «Толерантність може

інтерпретуватися як одна з базових культурних цінностей, універсальних поведінкових зразків, тобто, не тільки збереження і примноження різноманіття соціокультурної реальності, а й живу зацікавленість в специфіці іншого, її творче використання і примноження заради загального блага »[71, с.160]. Ще Дж. Локк в «Посланні про віротерпимість» включив толерантність як цінність в систему соціального регулювання відносин.

Толерантність як цінність передбачає в цьому зв'язку певні правила:

- вміння не нав'язувати свої погляди іншим;
- відмова від боротьби з тими, хто «не такий, як я»;
- незастосування насильства;
- відстоювання власної волі і свободи іншого, дотримуючись відношення рівності.

Толерантність не означає відмову від своїх поглядів, а навпаки, заклик до глибшого розуміння себе і партнера. «Міжособистісні відносини толерантної особистості характеризуються прийняттям інших людей, повагою, відкритістю, довірою, відсутністю прагнення до домінування, наполегливістю; відмовою від категоричності оцінок і інтерпретацій в процесі спілкування; здатністю і готовністю до співпраці, що проявляється в діалгічному спілкуванні »[48, с.237].

У ХХІ ст. толерантність стає однією з моральних основ світової спільноти, даний термін виявляється ключовим поняттям для усвідомлення політичних, соціальних, культурних процесів і тенденцій. «Їй (толерантності) властиві знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. Толерантність – це гармонія в різноманітті. Це не тільки моральний борг, а й політична, і правова потреба. Толерантність - це чеснота, яка уможливує осягнення світу і сприяє заміні культури війни культурою миру»[60, с.21].

Толерантність є властивістю відкритості і вільного мислення, розуміння того, що світ є багатовимірним. Толерантний підхід означає, що та чи інша позиція особистості або групи визнається лише однією з багатьох, відповідно, не може підпорядковувати собі всі інші.

Толерантність не дозволяє явищам нерівності, змагальності, домінування проявитися в насильницьких формах. «Толерантність є навмисно культивованою особистісною установкою і колективною позицією як реакція і умова існування складних суспільств. Це є прояв зрілості і життєдіяльності людських колективів, держав і політичних утворень, а також міжнародної спільноти в цілому»[65, с.10].

Вперше термін «толерантність» згаданий у Великому енциклопедичному словнику 1991 року, де акцент у визначенні зроблений на соціальному аспекті толерантності: вона розуміється як терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки. Сучасний словник філософських термінів визначає толерантність як моральну якість, що характеризує ставлення до людини, яка належить до іншої раси, національності, культурної традиції, релігійної конфесії як до гідної особистості. Коротка філософська енциклопедія визначає толерантність «як терпимість до іншого роду поглядів, вдач, звичок. Толерантність є ставленням до Іншого як до рівного собі, засноване на вільному виборі, незважаючи на розбіжності в мисленні і цінностях, способі життя. Формування толерантної свідомості можливо тільки в умовах свободи вибору, демократії, гарантії прав людини, соціальної захищеності»[40, с.457].

Існує якесь загальне розуміння толерантності в багатьох словниках та енциклопедіях. Оксфордський словник визначає толерантність як готовність і здатність приймати без протесту або втручання особистість або річ.

В узагальненому вигляді можна уявити численні визначення толерантності як терпіння, терплячість, терпимість до чужого, чужорідного.

Поняття «толерантний» також може включати в себе такі характеристики людини, як тактовний, делікатний, поважний.

«Толерантність» і «терпимість» як поняття не еквівалентні ні за обсягом, ні за змістом. Сенси цих понять перетинаються, але не перекриваються. Поняття «толерантність» в різних мовах має різне значення, в різних культурах йому надається різне значення (наприклад, в англійській мові толерантність трактується швидше як готовність без протесту розуміти будь-яку особу).

Толерантність все ж не дорівнює терпінню, бо воно може бути описанозовсім по-іншому. Толерантність має на увазі повагу і визнання рівності інших, відмова від домінування і насильства. «Між терпимістю і толерантністю є велика різниця. Толерантність має відтінок терпіння, але терпіння активного, принципового, що відрізняє його як від пасивної байдужості, так і від беззастережного прийняття і поваги» [77, с.39].

До синонімів поняття «толерантність» можна віднести: взаєморозуміння; повагу прав і свобод; визнання; культурний плюралізм; ненав'язування поглядів; забезпечення рівноправного підходу; згода; право відрізнитися один від одного; відкритий діалог; рівність в повазі; повагасамобутності.

Ще В.С. Соловйов у роботі «Виправдання добра» відзначав, що «вищий моральний ідеал вимагає, щоб ми любили всіх людей як самих себе, але так як люди не існують поза народностями, то прямий логічний висновок звідси є той, що ми повинні любити всі народності, як свою власну»[63, с.378]. Сучасний дослідник В. Лекторский трактує толерантність як розширення одноосібного досвіду і критичний діалог, який дозволяє не тільки поважати позицію Іншого, але і змінювати свою в результаті критичного діалогу. Це є найбільш бажане і адекватне розуміння поняття «толерантність» в сучасному світі. Якщо говорити про толерантну особистість, то до рис такої особистості дослідники відносять:

- прихильність до інших, поблажливість;

- терпіння, чуйність, довіра, терпимість до різноманіття, доброзичливість, вміння володіти собою;
- вміння не засуджувати інших, здатність до співпереживання.

Для В.М. Золотухіна толерантна особистість — це особистість, яка критично дивиться на саму себе, готова до сприйняття усього різноманіття світу. Вона неодмінно повинна дорівнювати іншій, і ця рівність має бути не тільки санкціонована, але і встановлена державою. Саме так виникають толерантні відношення. Отже, толерантність притаманна демократичній особистості без етнічних переконань, з відкритим мисленням, яка визнає рівність людей. Толерантність розуміється не як придушення власних негативних емоцій, а як добровільна відмова судити іншого, це є свого роду самоконтроль, який не дозволить перевищувати свої функції щодо іншого. Толерантністю можна вважати таке ставлення, при якому людина може мислити і розуміти цей світ, як вважає за потрібне, за кожним зберігається право на власне бачення навколишнього світу, і це бачення тільки доповнює існуюче різноманіття світу.

Дана умова може вважатися умовою діалогу в широкому сенсі, маючи на увазі, що фундаментальним законом людського буття і культури є діалогізм (ще Ю.М. Лотман вказував на притаманну всім людям потребу в Іншому). Установки толерантної свідомості створюють ґрунт, умови для справжньої діалогічної взаємодії і розуміння. Культура толерантності може бути названа культурою діалогу. Діалогічне ставлення до іншої людини, до іншої культури є сенсом філософської і етичної проблеми толерантності. Визначення толерантності в теорії діалогу культур звучить як таке, що відкриває широкі перспективи, дає підставу для плідного діалогу з Іншим.

Толерантність виступає як моральний імператив культури сучасного людства. Толерантність розуміється як нова культура буття, з якою зв'язуються оптимістичні погляди на майбутнє для всього людства. «Принципи

толерантності, існуючі ще з часів античності, спрямовані на соціальну стабілізацію, на примирення людей і різноманітних конфесійних і культурно-історичних утворень»[48, с.237].

Багато дослідників визнають толерантність частиною емоційного інтелекту, таким чином, толерантність являє собою спроможність адаптуватися до нових соціальних ситуацій і умов.

Сьогодні толерантність розглядається поряд з цінностями, які розуміються як ідеї, яким людина надає особливий позитивний сенс і які є бажані для неї. Цінності є найважливішим компонентом структури особистості, вони виконують функцію регулювання поведінки. У списку цінностей в тесті Рокіча толерантність займає четверте місце.

В цілому толерантність являє собою явище досить багатовимірне і навіть багато-аспектне, вона часто описується як складна психічна реальність, яка захоплює свідомість індивідуальну і колективну. Розуміння толерантності як цінності, дає імпульс пізнавальним та емоційним процесам, які відіграють важливу роль в програмі потреб. Щоб толерантність стала цінністю в структурі свідомості особистості, суб'єкту треба «запрограмувати» її як цінність в своїй свідомості, щоб направити свою діяльність на оволодіння нею, оскільки цінності орієнтують людину в природному і соціальному світі, створюючи осмислену картину в тезаурус особистості.

Висновки до розділу 1

Ми дотримуємося думки, що толерантність — це, насамперед, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовиявлення людської особистості та самовираження, це активна позиція, яка формується на основі визнання прав та свобод людини. Толерантність ми розуміємо як формування установок толерантної свідомості (О. Асмолов, Г. Солдатова), як

здатність індивіда сприймати чужі думки, інший стиль життя, характер поведінки.

2. Оскільки в даному дослідженні толерантність трактується нами як культурна цінність та ціннісна орієнтація особистості, то зміст ціннісно-смыслових і мотиваційних утворень особистості визначає специфіку прояву толерантності / інтолерантності в міжособистісному спілкуванні. У нашому розумінні цінності являють собою так звані регулятори життєдіяльності суспільства та індивіда. Вони з'являються, розвиваються і формуються у конкретної людини в процесі життєдіяльності, в здійсненні вибору, в безперервному самовизначенні на основі усвідомлення і переживання власного досвіду.

3. Проблемою цінностей займається наука аксіологія. під цінністю розуміємо «щось, що має для людини велике значення», що відповідає його актуальним потребам, ідеалам. Толерантність як цінність базується не на протистоянні, а на взаємодії з «Іншим».

4. Студентське середовище є певним інститутом соціалізації кожної молодої людини і саме тут толерантність виступає не тільки як особистісна якість, але і як вимога суспільства визнати різні форми самовираження і виявлення людської індивідуальності, різноманіття культурних розбіжностей в колективі чи групі, це повинно проявлятися в повазі до «інакшості» і мирному існуванню культурних, соціально-політичних, наукових і релігійних відмінностей. Всі ці змістовні компоненти толерантності показують її значимість та цінність як для кожного студента, так і для цілого колективу.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1. Методологія та методи дослідження процесу виховання та толерантності у сучасного студентства

Кожен із нас достатньо часто в своєму житті стикається із необхідністю здійснення міжкультурної взаємодії, тому без знань основ толерантності, вміння розуміти свій власний етноцентризм, певні забобони та стереотипи, без цих всіх нюансів побудова ефективного діалогу ніяк неможлива. Саме тому наше дослідження стосується вихованню толерантної особистості у студентському середовищі. Зараз це надактуально, так як студентство є рушійною силою суспільств, це молодь, що творить нове.

Щодо діагностики процесу виховання толерантності, не дивлячись на широкий спектр інструментів для дослідження толерантності, ми не можемо назвати єдину і загальноприйнятну методіку діагностики, через неоднозначність виділених ознак та проявів, комплексність та багатоаспектність даного феномену її не існує. Тому, для такої діагностики застосовують різні методи.

Дуже багато науковців займаються проблемою діагностики сформованості та самого виховання толерантності: В. В. Бойко, М. С. Жамкочьян, О. А. Кравцова, В. С. Магун, М. М. Магура, Г. У. Солдатова, О. Є. Хухлаєв, Л. А. Шайгерова та ін.

Читаючи науково-методичну літературу, ми можемо виділити специфічні методи дослідження толерантності, тобто ті, які зорієнтовані на виявлення

установок толерантної свідомості, і ті, які описують універсальні характеристики особистості та міжособистісного спілкування [36].

Ми вважаємо, що найбільш вдалим набором методик, що відповідають обраним критеріям і показникам, для нашого дослідження можуть служити наступні:

- 1) Анкета «Що таке толерантність?»;
- 2) Тест «Знання про англomовні країни, їхню культуру, традиції»;
- 3) Тест «Особливості спілкування з іноземними діловими партнерами»;
- 4) Опитувальник «Діагностика рівня мотивації»;
- 5) Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г. У. Солдатова, О. А. Кравцова, О. Є. Хухлаєв, Л. А. Шайгерова);
- 6) Методика для визначення соціокультурної ідентичності (ОСКІ);
- 7) Опитувальник для діагностики здатності до емпатій (А. Мехраб'ян, Н. Епштейн);
- 8) Тест комунікативної толерантності (В. В. Бойко);
- 9) Методика ЖТ «Життєві діалоги» (Г. Бардієр);
- 10) Методика «Життєві ситуації».

Свій вибір пояснюємо наступним чином: за допомогою представлених вище методик перед нами постають виділені нами структурні компоненти міжкультурної толерантності (Таблиця 2.1)

У дослідженні взяли участь два курси Тернопільського національного педагогічного університету ім.В.Гнатюка, перший (86 осіб) та четвертий (72 особи), загальною кількістю 158 осіб. Студенти навчаються на денній формі навчання, спеціальності соціальна робота, соціальна педагогіка та психологія.

Протягом двох тижнів проводилися анонімні тестування цієї групи студентів. Щодня, ми обирали певний компонент та форму або метод

діагностики. Надалі, опрацьовували та аналізували дані і представляли їх у певному відсотковому значенні.

Методика діагностики толерантності студентів Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка

Таблиця 2.1

<i>Компоненти</i>	<i>Показники</i>	<i>Форми та методи діагностики</i>
Емоційно-оціночний	Емоційне сприйняття представника іншої культури лише позитивним чином.	<i>Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г. У. Солдатова, О. А. Кравцова, О. Є. Хухлаєв, Л. А. Шайгерова);</i>
Когнітивний	Повнота та міцність знань, які необхідні для здійснення толерантного ставлення.	<i>Анкета «Що таке толерантність?» ; Тест «Знання про англomовні країни, їхню культуру, традиції»; Тест «Особливості спілкування з іноземними діловими партнерами»;</i>
Особистісно-рефлексивний	Розуміння того, що ти сам є носієм культурних цінностей та саме тобі притаманні риси толерантної особистості.	<i>Методика для визначення соціокультурної ідентичності (ОСКІ); Опитувальник для діагностики здатності до емпатій (А. Мехраб'ян, Н. Епштейн);</i>
Мотиваційно-стимулюючий	Усвідомлення такої потреба, як активність; бажання розширити свій кругозір та відзначити себе як толерантна особистість.	<i>Опитувальник «Діагностика рівня мотивації»;</i>

Продовження табл.2.1

Комуникативно-діяльнісний	Вміння спілкуватися толерантно та вирішувати конфліктні ситуації; слухати інших та в деяких ситуаціях вміння стримувати себе.	<p><i>Тест комунікативної толерантності (В. В. Бойко);</i></p> <p><i>Методика ЖТ «Життєві діалоги» (Г. Бардієр);</i></p> <p><i>Методика «Життєві ситуації» .</i></p>
---------------------------	---	--

Провівши всі методики та форми діагностики, ми визначили групи студентів, де рівень толерантності не є досить високим і провели потрібну роботу. Відповідно, після роботи з такими студентами, щоби побачити явний результат, провели ще декілька досліджень і прийшли до певного висновку.

Отже, перейдемо до першого структурного компоненту толерантності — емоційно-оцінювального. Він являє собою емоційне сприйняття представника іншої культури лише позитивним чином. Цей компонент толерантності ми досліджували за допомогою експрес-опитувальника «Індекс толерантності» » (Г. У. Солдатова, О. А. Кравцова, О. Є. Хухлаєв, Л. А. Шайгерова) [62, с.46].

Останній, дає можливість визначити загальне ставлення до навколишнього світу і інших людей, та соціальні установки в різних сферах взаємодії, де можуть проявляються толерантність і інтолерантність людини. У методику включені твердження, що виявляють ставлення до деяких соціальних груп (меншин, психічно хворих людям, бідних), комунікативні установки (повага до думки опонентів, готовність до конструктивного вирішення конфліктів і продуктивної співпраці). Спеціальна увага приділена етнічній толерантності-інтолерантності (ставлення до людей іншої раси та етнічної групи, до власної етнічної групи, оцінка культурної дистанції). Три субшкали опитувальника спрямовані на діагностику таких аспектів толерантності, як

етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості (див. Додаток А).

Отже, аналізуємо результати даного дослідження. Студентам були роздані бланки методики, зачитано інструкцію та не відштовхуючись від часу, запропоновано пройти опитувальний тест. В проміжку 30-40 хвилин, кожен із студентів залишив свій тест повністю заповненим .

Аналізуємо результати бланків першого курсу (рис. 2.1) та четвертого курсу (рис. 2.2). Рівно половина респондентів першого курсу визначили себе, як таких, що мають високий рівень толерантності. В межах 60-ти балів отримали 32% студентів, решту визначили рівень толерантності як низький та такий, що потребує уваги. Старший курс показав дещо кращі результати, зокрема, лише 7% респондентів набрали менше ніж 60 балів, а 58% досліджуваних досить чітко відзначили свій високий рівень толерантності.

Рис. 2.1

**Рівень толерантності студентів I курсу за
емоційно-оцінювальним компонентом**

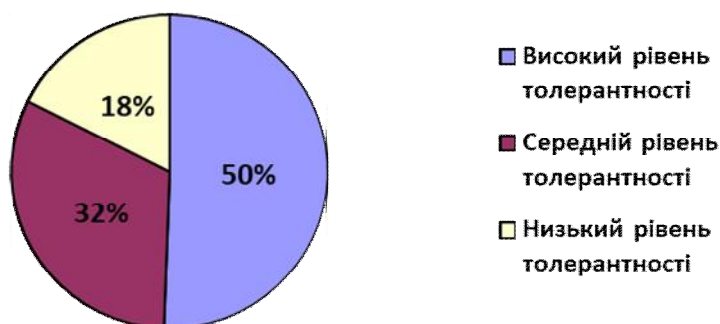
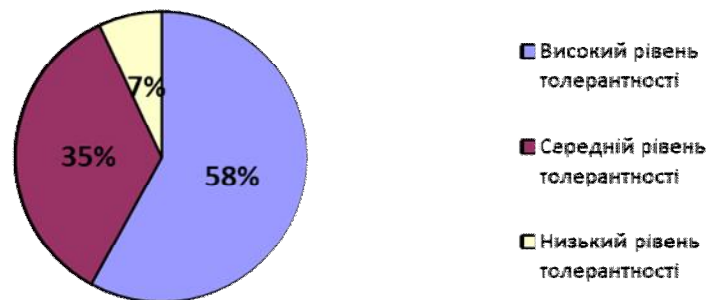

Рис.2.2

Рівень толерантності студентів IV курсу за емоційно-оцінювальним компонентом

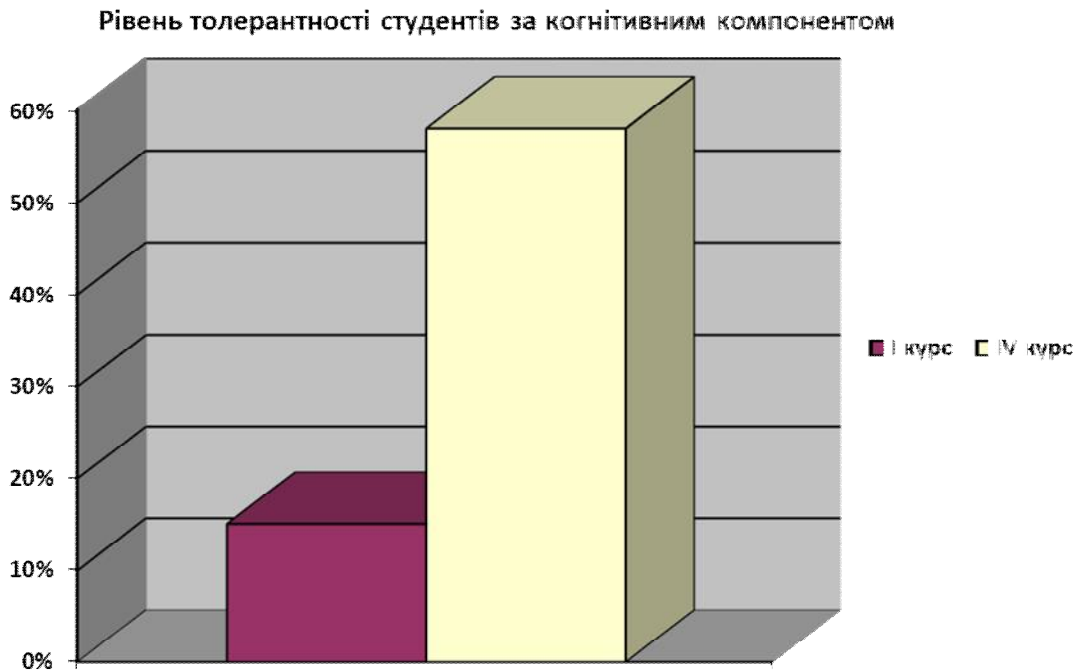
Переходимо до наступного нашого компоненту – когнітивного. Саме цей компонент визначає повноту та міцність знань студентів про толерантність. Проаналізувавши деякі методики для діагностики когнітивного компоненту, ми дійшли висновку, що найбільш ефективним буде використання анкети «Що таке толерантність?» (Додаток Б).

Анкета складалася із 11 питань, які дозволили визначити повноту розуміння студентами толерантності.

Аналізуючи дані анкети, ми дійшли висновку, що студенти не володіють достатніми знаннями про толерантність, і про проблеми, які пов'язані з нею. Більше того, анкети із групи студентів I курсу заповнені лише на 15%. Натомість 58% студентів IV курсу мають загальне поняття про толерантність та толерантну особистість (рис. 2.3)

Особистісно-рефлексивний компонент толерантності дає нам розуміння того, що ми самі є носіями культурних цінностей та саме нам є притаманні риси толерантної особистості. Для діагностики вищезгаданого компоненту ми використали методику для визначення соціокультурної ідентичності (ОСКІ) [47].

Рис. 2.3

Методика розрахована на вік від старших підлітків до людей похилого віку (Додаток В) і дозволяє визначити регіональну ідентичність і схильність до расизму.

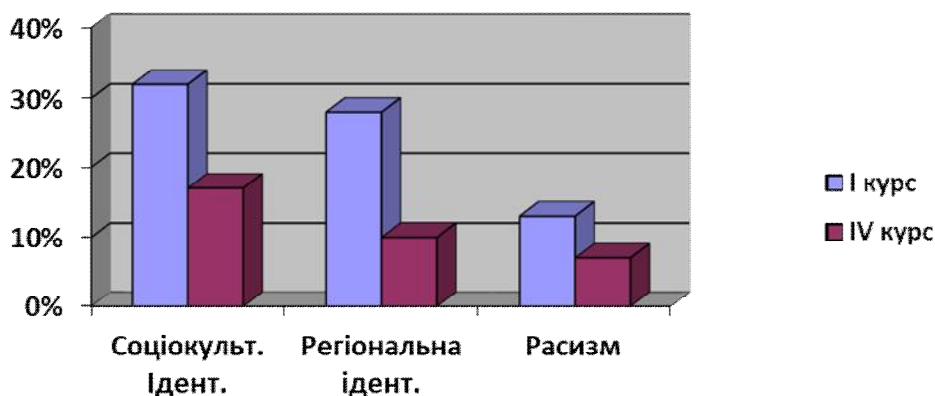
Респондентам пропонується відповісти на 36 питань, обводячи певну цифру поряд з питанням.

Результати підраховуються згідно ключу до методики по трьом шкалами:

1. соціокультурна ідентичність
2. регіональна ідентичність
3. расизм

Досліджуючи результати, ми визначили, що IV курс менш схильний до расизму, краще усвідомлює свою соціокультурну та регіональну ідентичність, аніж представники I курсу (рис. 2.4).

Рівень толерантності студентів за особистісно-рефлексивним компонентом

Наступним компонентом толерантності, який потребував діагностики, ми обрали мотиваційно-стимулюючий. Він дає нам усвідомлення таких потреб, як активність, бажання розширити свій кругозір та відзначити себе як культурну толерантну особистість.

Для діагностики цього компоненту толерантності у наших студентів, ми використали опитувальник «Мотивація успіху і боязнь невдачі» (Додаток Д).

Мотивація на успіх відноситься до позитивної мотивації. При такій мотивації людина, починаючи справу, має на увазі досягнення чогось конструктивного, позитивного. В основі активності людини лежить надія на успіх і потреба в досягненні успіху. Такі люди зазвичай впевнені в собі, у своїх силах, відповідальні, ініціативні й активні. Їх відрізняє наполегливість у досягненні мети, цілеспрямованість.

Мотивація на невдачу відноситься до негативної мотивації. При даному типі мотивації активність людини пов'язана з потребою уникнути зриву, осудження, покарання, невдачі. Взагалі, в основі цієї мотивації лежить ідея уникнення і ідея негативних очікувань. Починаючи справу, людина вже

заздалегідь боїться можливої невдачі, думає про шляхи уникнення цієї гіпотетичної невдачі, а не про способи досягнення успіху.

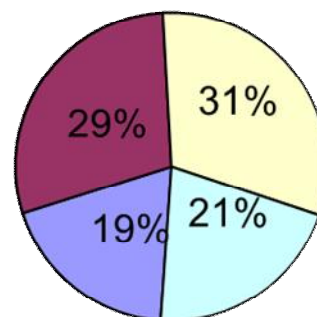
Люди, мотивовані на невдачу, звичайно відрізняються підвищеною тривожністю, низькою впевненістю у своїх силах. Намагаються уникати відповідальних завдань, а при необхідності вирішення надміру відповідальних завдань можуть впадати в стан, близький до панічного. Принаймні, ситуативна тривожність у них в цих випадках стає надзвичайно високою. Все це разом з тим може поєднуватися з досить відповідальним ставленням до справи.

Досліджуючи отримані результати, можемо сказати, що мотивація на успіх переважає у студентів IV курсу, але неможливо відзначити I курс як такий, що мотивує себе на невдачу. 29% старших студентів мотивують себе на успіх, а 31% студентів-першокурсників мотивують себе на невдачу, пояснюючи це низьким рівнем активності та страхом перед відповідальними завданнями, що ставляться перед ними (рис. 2.5).

Рис. 2.5

Рівень мотиваційно-стимулюючого компоненту студентів

- I курс мотивація на успіх
- IV курс мотивація на успіх
- I курс мотивація на невдачу
- IV мотивація на невдачу

Останній компонент, що потребує пояснення, це комунікативно-діяльнісний, що виховує вміння спілкуватися толерантно та вирішувати конфліктні ситуації схожим чином; вміння слухати та висловлювати свою думку та в деяких ситуаціях вміння стримувати себе. Продіагностувати цей компонент у студентів педагогічного вишу нам допоміг тест комунікативної толерантності (Додаток Е).

В середньому, опитані набирають:

керівники медичних установ і підрозділів - 40 балів,

медичні сестри - 43 бали,

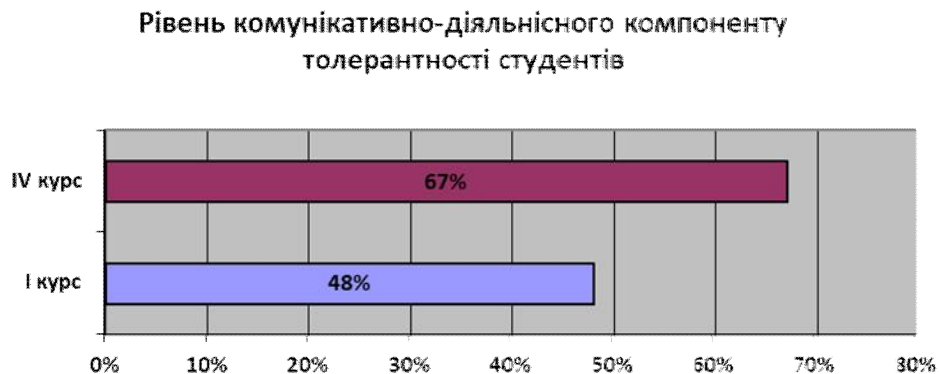
вихователі - 31 бал.

Потрібно звернути увагу на те, з якої із 9 запропонованих вище поведінкових ознак у людини високі сумарні оцінки. Чим більше балів за конкретною ознакою, тим менше людина терпима до інших в даному аспекті відносин. Навпаки, чим менші оцінки з тої чи іншої поведінкової ознаки, тим вище рівень загальної комунікативної толерантності по даному аспекту відносин з партнерами. Зрозуміло, отримані дані дозволяють помітити лише основні тенденції, властиві взаємодії з партнерами. У безпосередньому, живому спілкуванні особистість проявляється яскравіше і різноманітніше.

В результаті дослідження виявилось, що нетерпимість до оточуючих більш схильні проявляти молодші респонденти - 48%, а відповідно, 52% молодшого студентства показали вищий рівень толерантного ставлення. Четвертий курс виявив себе більш толерантним, високі бали заробили 67% молодих людей, середній рівень терпимості виявився у решти 33% (рис. 2.6).

У ході дослідження виявилось, студенти визнають той факт, що між ними існує в деякій мірі нетолерантне ставлення, спілкування та поведінка. Причому, деяку частину спілкуванню вони оцінюють як ворожу та досить агресивну.

Рис. 2.6

Якісь заглиблені тлумачення нам вдалося «віднайти», але цього досить мало, щоб дійсно вважати себе обізнаним у толерантному відношенні до оточуючих.

Було проведено декілька досліджень, зокрема, деякі показники представляли нам картину не надто високого рівня толерантності студентів-першокурсників.

2.2. Принципи і умови формування толерантності студентів

Твердження Аристотеля про те, «хто рухається вперед у знанні, але відстає в моральності, той більше йде назад, а не вперед» влучно відображає досліджувану нами проблему, проблему толерантності або взаєморозуміння. Тут основна роль відводиться саме порозумінню, відсутності насильства, на другий план стає терпимість, як дещо паралельний, але не ідентичний термін із «толерантністю», яка передбачає нормальні цивілізовані стосунки між людьми, знання про багатовимірність світу і соціального середовища, відповідно, різнобічність поглядів, котрі не можуть зводитися до одноманітності або бути спроектованим на чинює користь [19].

Однією з основ демократії вважається толерантність, а непорозуміння, які ведуть до конфліктів у поліконфесійному, полікультурному та поліетнічному суспільстві провокують до порушення прав людини, конфліктів та насильства [67]. Зараз, найнеобхіднішим для прогресу і виживання самого людства є втілення у реальність гуманістичних ідей милосердя, людської гідності та громадянської відповідальності, а також прав людини, це все, звичайно, є бажанням кожного, із суто етичної точки зору [75].

Дозволимо собі коротко нагадати про функції толерантності та для чого ще вона потрібна.

1. Миротворча функція показує, наскільки багатовимірним є наше середовище і наскільки багато існує поглядів та думок з різних явищ; сприяє гармонійному співіснуванню представників, які різняться один від одного за суттєвими ознаками; опозиціонує себе як суспільний представник ненасильства та недоторканності по відношенню до різних меншин.

2. Регулююча функція орієнтує на вихід із конфліктних ситуацій; спрямовує стосунки між людьми на дотримання свободи, поваги та рівноправності.

3. Психологічна функція сприяє етнічній та соціальній самоідентифікації; є основою для налагодження психологічного клімату у групі або певному прошарку суспільства чи суспільства в цілому.

4. Виховна функція допомагає розвинути вміння правильно та адекватно оцінювати вчинки інших людей та співпереживання; є прикладом як організувати життєдіяльність у соціумі.

5. Комунікативна функція вчить певної готовності до спілкування, взаємодопомоги та взаєморозуміння із представниками різних групових утворень, дещо іншого світогляду та думок.

6. Функція збереження культури пояснюється як така, що допомагає зберегти та збагатити власний культурний досвід, досвід певної групи чи етносу або прошарку суспільства.

7. Феліцитологічна надає нам відчуття щастя від спілкування з оточуючими та водночас із розумінням своєї індивідуальності та визнання суспільством чи групою [69].

Толерантність ми вкотре представляємо як вміння спокійно ставитися до інших та певного роду, терплячість. Хоч і насправді це нелегко, дивлячись на те, що кожен з нас має «свій» характер, забаганки та манери [15].

Якщо ми говоримо про толерантну чи інтолерантну поведінку, то тут можна характеризувати не тільки окрему особистість, але й груп людей. І знову ж таки, згадуємо про важливий вплив молодіжного оточення. Звичайно, друзів кожна людина обирає собі сама, але ті, хто оточують нас у навчальному закладі, проводять з нами більшість часу. Студентство в деякій мірі має певні моделі поведінки в стінах навчальних закладів. Так можна висловитися про викладачів, які допомагають сформувати молоді певне розуміння світу дорослих особистостей, їх спілкування, взаємодію. Звичайно, в толерантному колективі викладачів панує атмосфери доброзичливості, поваги та уважного відношення до студентів і колег і саме це стає певною підготовкою для молодої людини до толерантного спілкування загалом та у професійному плані, зокрема. Якщо йде мова про формування толерантного простору, то тут основну роль грає керівник освітнього закладу [20].

Дії керівника освітнього закладу ми відносимо до важливої умови використання різних технологій підвищення рівня толерантності. Якщо правильно скерувати роботу працівників освіти, то у колективі можна сформувати установку на толерантність таким чином – вміло вибрати методи навчання. Кожен метод будь-яким чином повинен активізувати розвиток толерантності серед студентства та сприяти толерантній та миролюбній

атмосфері у процесі навчання та викладання. Надумку дослідників проблеми виховання толерантності у студентському середовищі можна вирішити, якщо будь-яку дисципліну проводити у полілозі, прислухатися до студентів та поважати їхні точки зору та звичайно, привчати до цього їхніх однокурсників. Для організації доброзичливого ставлення мовців один до одного та вміння проголошувати власну позицію у спокійному тоні, без пафосу та коректно, не ображаючи інших учасників розмови обов'язково використовувати дискусію, як незмінну складову навчання у закладах освіти.

Потрібно зауважити, що особливо важко формується етнічна, національна та релігійна толерантність. Проте саме цей вид толерантності є надзвичайно актуальним, адже в багатьох університетах навчаються студенти із різних куточків світу, які різняться за зовнішністю, мімікою, кольором шкіри, мовою.

Дуже важливою умовою є так звана профілактика, тобто, потрібно завчасно звертати увагу навіть на мінімальні прояви інтолерантності, виключаючи їх, не бути байдужим.

Хочеться виділити ще один крок у формуванні толерантної свідомості серед молоді - це вивчення світової художньої літератури. На нашу думку, воно провокує пошук у „іншому” „свого”, загальнолюдського, спільного для всіх нас. Такі найкращі представники зарубіжної літератури, як Ф. Достоєвський („Злочин і кара”), Є. Євтушенко („Бабин Яр”), А. Рибаків („Важкий пісок”), В. Короленко („Брати Мендель”), О. Пушкін („Кавказький полонений”) та багато інших несли в своїх творах ідеї людинолюбства й терпимості, естетично й емоційно впливаючи на читачів. Багато творів класичної та сучасної літератури піднімають проблеми толерантності, взаєморозуміння та поваги. Тема толерантності в художній літературі висвітлена в творах В. Сухомлинського, Г. Сковороди, А. Макаренка, Т.Шевченка, Лесі Українки, Б.Грінченка та інших. Багато творів, які несуть в собі ідеї толерантності, є програмними, а тому не знадобиться багато „зайвого” часу для того, щоб звернути увагу школярів або

студентів і на цю сторону творчості авторів. Поглиблення в „чужий” естетичний світ буде сприйматися як щось особистісно значуще, тому викладання у школах та вишах зарубіжної літератури є дуже важливим для розвитку особистості.

Звичайно, на формування толерантності студентів неабиякий вплив має саме студентське середовище, проте не менш важливою є та атмосфера, в якій молода людина перебуває поза межами вишу — це її родина. Приклад та виховання в сім’ї є важливою ланкою формування толерантності. Те, які стосунки між батьками, чітко відображається на їхніх дітях. Тому це є надважливо – ставитися до своєї дитини толерантно, не ображати її та не принижувати, уміти прощати та, звичайно, вміти самим просити вибачення чи визнавати свої помилки перед дитиною. Це важко, виховувати на власному прикладі, проте, це дуже ефективно та досить таки дієво.

Також, до методів підвищення рівня толерантності ми відносимо: тренінги; колективні творчі справи : свята, суботники, дні здоров’я; уроки милосердя, толерантності; цільові заходи, благодійні акції, піклування про дитячі будинки, самотніх старших людей; вирішення конфліктних ситуацій.

Переживання позитивних емоцій є важливою умовою закріплення стереотипів толерантної поведінки.

Таким чином, нами було розглянуто деякі шляхи формування толерантної поведінки серед молоді, яка включає в себе різноманітні грані міжособистісних відносин. А тому і робота з формування толерантної свідомості у студентів повинна бути багатогранною й різноспрямованою.

Ми провели дослідження серед студентів Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка, щоб визначити, які технології та методи найкраще, на їхню думку, сприяють підвищенню рівня толерантності.

У дослідженні взяли участь 158 осіб – студенти Тернопільського національного педагогічного університету. Ми використовували власний опитувальник «Що для тебе сприяє підвищенню рівня толерантності?»

(Таблиця 2.3). Респондентам було запропоновано пройти даний опитувальник без певних часових рамок чи інших особливих інструкцій. За напрямками навчання – це студенти психолого-педагогічного факультету.

Таблиця 2.3

Що для тебе сприяє підвищенню рівня толерантності?

<i>№</i>	<i>Метод</i>	<i>Так</i>	<i>Ні</i>
1.	Психотерапія		
2.	Бесіда		
3.	Тренінг		
4.	Лекція-бесіда		
5.	Виступи		
6.	Дискусія		
7.	Консультації з психологом		

В результаті дослідження виявилось, що 84 особи обрали тренінг, як один з найкращих методів підвищення толерантного ставлення; 12 студентів вибрали для себе бесіду, як спосіб боротьби з інтолерантними проявами; і 24 студенти обрали психотерапію та лише 2 молодих людей сказали «так» консультаціям (Рис. 2.7).

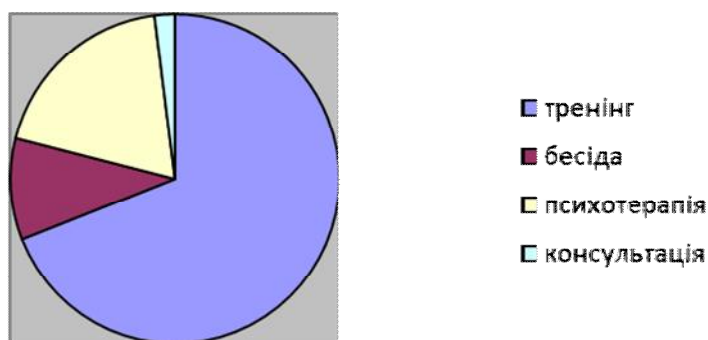
Дивлячись на вищесказане, можна визначити причину здійснення подальшого емпіричного дослідження.

Аналізуючи наші дані з попереднього дослідження, ми вирішили провести тренінг, який буде спрямований на підвищення рівня толерантності із

студентами I курсу, які, за нашими дослідженнями, виявилися менш толерантними, аніж студенти IV курсу.

Рис. 2.7

Вибір методів підвищення рівня толерантності серед студентів

Метою та завданням нашого наступного дослідження ми називаємо апробацію тренінгу комунікативної толерантності (Додаток Ж), а предметом дослідження представляємо вивчення особистісних характеристик.

Варто зазначити, що соціально-психологічний тренінг є одним із найголовніших методів навчання комунікативним умінням та навичкам, процесом інтенсивної соціалізації. Наш тренінг спрямований на прийняття цих відмінностей та вміння, певним чином, взаємодіяти та досягати взаєморозуміння та успішності такої взаємодії.

Психологічний тренінг — один з найефективніших методів засвоєння інформації в групі. Тренінг — не лекція та не семінар, на тренінгу учасники в практичних ситуаціях формують свою думку та відпрацьовують навички.

Під час тренінгу необхідно створити неформальне, невимушене спілкування учасників тренінгу, яке відкриває групі безліч варіантів розв'язання проблеми, сприяє розвитку групової динаміки, міжособистісних взаємин і норм у групі, заради якої вона зібралася або була сформована. Як правило, учасники в

захваті від тренінгових занять, тому що ці методи роблять процес пізнання цікавим та не обтяжливим.

Тренінг, на думку фахівців, подібний до самого життя в мініатюрі. Описати тренінг словами людини, яка не відчула його на власному досвіді, так само складно, як висловити внутрішні переживання, як підібрати прості, ясні, зрозумілі слова та формулювання. Краще пройти через тренінг самому, пересвідчитися та упевнитися в тому, що світ групової динаміки – тобто спілкування, очікування і дружні стосунки між учасниками є захоплюючою подорожжю для розуму і душі. Тренінг має дарувати учасникам радість і нових друзів, можливість унікального спілкування, сприяти формуванню навичок співпраці, відкривати нові перспективи. Зазвичай, люди краще ставляться до тих, хто не змагається, не суперечить, не конкурує з ними, і навпаки гірше до тих - кого сприймають як опонентів, супротивників. Для досягнення життєвого успіху доцільним є порозуміння, налагодження конструктивних взаємин з іншими. Для цього слід навчитися уважно слухати співрозмовників, сприймати їх доброзичливо, шукати в них позитивні риси, взаємодіяти та співпрацювати, а не змагатися з ними. Тренінг дає не лише специфічні знання та навички з окресленої проблематики, а й допомагає змінити неконструктивне ставлення до них людей на більш ефективну модель співробітництва.

Тренінг має певну структуру. Вступна частина тренінгу передбачає вирішення таких завдань:

- оцінка рівня засвоєння матеріалу попереднього тренінгу (отримання зворотного зв'язку). Зазвичай це відбувається у формі опитування (що найбільше запам'яталося чи сподобалося на минулому тренінгу) або перевірки домашнього завдання;
- актуалізація теми поточного тренінгу і виявлення очікувань;

- створення доброзичливої і продуктивної атмосфери (цей етап називають загальним терміном «знайомство»). Він проходить у формі самопрезентації чи взаємопрезентації учасників тренінгу;

- підтримання демократичної дисципліни у формі прийняття, уточнення або повторення правил групи.

Основна частина тренінгу – кілька тематичних завдань у поєднанні з вправами на зняття м'язового і психологічного напруження.

В основній частині тренінгу іноді виділяють теоретичний і практичний блоки. Проте цей поділ є досить умовним. Адже знання (як уміння та навички) на тренінгу здобуваються у процесі виконання практичних завдань (міні-лекції у формі бесіди, презентації, взаємонавчання, робота в групах).

Заключна частина тренінгу охоплює:

- підведення підсумків;
- отримання зворотного зв'язку за тематикою поточного тренінгу;
- релаксацію і процедури завершення тренінгу.

Зміст тренінгу, форма проведення тренінгу має суттєве значення, однак головним є його зміст.

Щоб реально вплинути на свідомість і поведінку учасників, зміст тренінгу повинен:

- ретельно спроектованим;
- максимально наближеним до потреб і проблем учасників;
- враховувати рівень їх актуального розвитку і завдання найближчого розвитку;

- орієнтуватися на формування цінностей, знань, умінь і навичок, які є основою позитивної поведінки;

- обговорювати делікатні теми не ізольовано, а в контексті інших важливих проблем.

Тренінг, перш за все, орієнтований на запитання та пошук. На відміну від традиційних, тренінгові форми навчання ініціалізують весь потенціал людини: рівень та обсяг її видів компетентностей, які мають місце в професійній діяльності (соціальна, соціально-психологічна, цільовизначальна, комунікативна, технологічна, продуктивно-результативна, прогностична, аналітико-синтетична, ситуативна, організаційна, емоційна та інтелектуальна), самостійність, здатність до прийняття рішень, до взаємодії тощо.

Тренінг як і будь-яка інша організаційна форма навчання, підпорядкований певній меті.

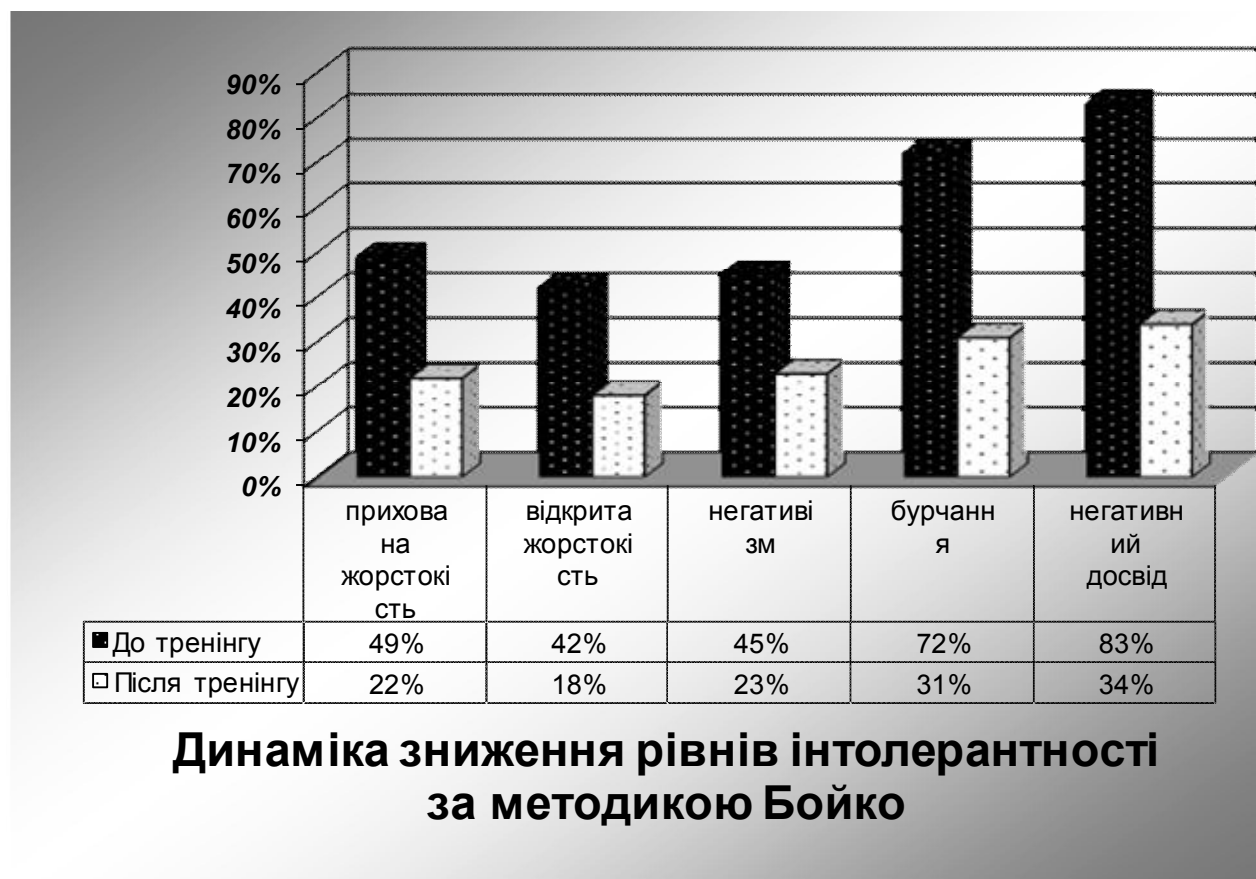
В процесі нашого тренінгу важливо дати розуміння учасникам того, що толерантність вимагається від кожної людини в ситуаціях, коли вона стикається не просто з індивідуальними відмінностями, а й із дуже суттєвими відмінностями на різних рівнях соціального або політичного сенсу.

Толерантність якраз і виявляється у визнанні відмінностей, визнанні права іншого на власну думку, культуру чи поведінку. Відштовхуючись від змісту тих дисциплін, які вивчаються і формується культура толерантності.

Як було вище сказано, на початку та наприкінці тренінгу студенти першого курсу(або досліджувані) пройшли повторну діагностику за В. Бойко «Методика діагностики комунікативної установки» (Додаток 3). Після проведеного дослідження, ми опрацювали дані і виявили, що першокурсники, до проведення тренінгу мали виражену жорстокість по відношенню до інших людей та значний негативний досвід спілкування. Після проведеного нами тренінгу, ситуація дещо змінилася, отримані результати доводять, що апробація тренінгу відбулася досить таки успішно і ми досягнули поставленої мети і виконали завдання, які демонстрували перед дослідженням. Із 86 студентів першого курсу свою приховану жорстокість виявили 42 респонденти, а відкрити- 36 учасників; негативний досвід спілкування виявився у 72 студентів навчального закладу, а бурчання проявляють 62 осіб із 86 досліджуваних;

негативізм по відношенню до людей, за нашим дослідженням склав 72 особи [57]. Після проходження тренінгу ці цифри зменшилися майже вдвічі (Рис.2.8).

Рис.2.8

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження толерантності у студентів та їхня інтерпретація

Для того, щоб перевірити, чи була ефективною впроваджена нами робота, ми провели контрольний експеримент, який проводився за тими ж методиками, що і констатувальний. Ще у процесі проведення тренінгу ми помітили значні зміни у стосунках між студентами, деякі говорили про зміни у сімейному колі. Звичайно, цілеспрямований вплив з гармонійно підібраним змістом та методами

роботи, не міг залишити осторонь свідомість молодих людей. Щоб переконатися у тому, що результат нашої спільної роботи приніс якісь позитивні зміни було визначено декілька завдань на прикінцевому етапі нашого дослідження:

1. Визначити динаміку змін, які відбулися в процесі виховання толерантності;
2. Порівняти особливості рівня толерантності студентства до і після формувального експерименту.

Для реалізації вище наведених завдань було проведено декілька контрольних зрізів, які були ідентичні із тими, що проводилися на констатувальному етапі але побудовані дещо по-іншому.

Кожен зріз проводився відповідно до якогось показника. Спочатку ми визначали рівень обізнаності студентів на тему толерантності. Результат діагностики показав значне підвищення знань про толерантність, терпимість, доброзичливе ставлення, егоцентризм, позитивні та негативні якості.

Збільшилася кількість студентів, які впевнено виявили ступінь обізнаності про морально-етичні норми милосердної і турботливої поведінки.

Близько половини респондентів, які спочатку проявили свій низький рівень обізнаності у проблемі толерантності, усвідомили перевагу доброзичливості над жорстокістю. Значно зменшилася кількість студентів середнього рівня інтересу з даної проблеми.

Опрацювавши результати дослідження відповідно когнітивного компоненту, на прикладі I курсу, і порівнявши їх на констатувальному та контрольному експериментах, ми розмістили дані в таблиці 2.4.

Як бачимо із даних таблиці різниця досить таки значна. Це говорить про високу результативність проведеної нами роботи з виховання толерантності у студентському середовищі.

Таблиця. 2.4

**Порівняльна динаміка рівнів розвитку толерантності студентів за
когнітивним компонентом (%)**

Рівні	Констатувальний експеримент %	Контрольний експеримент %	Різниця %
Високий	15%	63%	48%
Середній	25%	48%	23%
Низький	60%	15%	-45%

Зміст другого етапу передбачав розвиток у студентів толерантного ставлення до себе, оточуючих та, безпосередньо, студентського середовища. Діагностика результатів виконаної нами роботи мала виявити, перш за все, ціннісне ставлення студентів до «іншого», самого себе; емоційне сприйняття представника іншої культури; розуміння себе, як носія культурних цінностей та толерантної особистості; бажання розширювати свій кругозір; вміння толерантно спілкуватися.

На констатувальному етапі експерименту ми виявили низький рівень (приблизно 50%) позитивного сприймання представників інших культур

Використані у тренінгу вправи на емпатію, адекватне реагування на «Іншого» та інші думки, погляди і бачення на формувальному етапі витіснили ці негативні відзнаки.

Контрольний зріз відповідно емоційно-оціночного компоненту представлений у таблиці 2.5

Таблиця 2.5

**Порівняльна динаміка рівнів розвитку толерантності студентів за
емоційно-оціночним компонентом (%)**

Рівні	Констатувальний експеримент %	Контрольний експеримент %	Різниця %
Високий	50%	78%	28%
Середній	20%	13%	-7%
Низький	30%	9%	-21%

Наступний компонент особистісно-рефлексивний, тут ми звертали увагу на зміни у розумінні того, що сама людина є носієм культурних цінностей та саме їй притаманні риси толерантної особистості. Звичайно, зміни проявлялися протягом кожного заняття тренінгу, тому усі зрізи ми представляємо у таблиці 2.6

Таблиця 2.6

**Порівняльна динаміка рівнів розвитку толерантності студентів за
особистісно-рефлексивним компонентом (%)**

Рівні	Констатувальний експеримент %	Контрольний експеримент %	Різниця %
Високий	31%	69%	38%
Середній	17%	27%	10%
Низький	52%	4%	-48%

Дані у таблиці надають нам вичерпну інформацію про ефективність проведеного нами тренінгу із студентами першого курсу, які виявили досить таки низький рівень толерантності і потребували діагностики.

Обґрунтовуємо мотиваційно стимулюючий компонент, як такий що дає нам усвідомлення такої потреби як активність, бажання розширити свій кругозір та відзначити себе як культурну толерантну особистість. Визначаючи рівні відповідно до цього компоненту, показуємо усі цифри у відсотковому відношенні в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Порівняльна динаміка рівнів розвитку толерантності студентів за мотиваційно-стимулюючим компонентом (%)

Рівні	Констатувальний експеримент %	Контрольний експеримент %	Різниця %
Високий	31%	65%	34%
Середній	22%	34%	12%
Низький	47%	1%	-46%

Комунікативно-діяльнісний компонент є заключним у нашому дослідженні. Саме цей компонент дає нам уявлення про зміни толерантного спілкування, які включають вміння толерантно вирішувати складні ситуації та вміння висловлювати власну думку та вислуховувати чужу.

Сукупність контрольних зрізів по кожному з вище згаданих показників та їх середній коефіцієнт у порівнянні з констатувальним обстеженням ми зафіксували у таблиці 2.8

Таблиця 2.8

Порівняльна динаміка рівнів розвитку толерантності студентів за комунікативно-діяльнісним компонентом (%)

Рівні	Констатувальний експеримент %	Контрольний експеримент %	Різниця %
Високий	48%	86%	38%
Середній	23%	12%	-11%
Низький	29%	2%	-27%

Отже, після проведення формувальної дослідницько-експериментальної роботи та аналізування результатів було виявлено зростання кількості студентів із високим рівнем толерантної поведінки та толерантного відношення до себе і оточуючих.

Ми з впевненістю можемо стверджувати, що представлені нами методи і форми роботи дозволили підняти рівень толерантності до високого та надати певні знання про проблему толерантності в соціумі і ціннісне значення толерантності.

Найнижчі результати на контрольному обстеженні були виявлені при діагностиці мотиваційного компоненту, лише 31 % респондентів виявив інтерес до мотивації удачі, решта студентів, на жаль, мотивують себе на невдачу.

На завершення необхідно зазначити, що про загальні зміни у свідомості кожного студента ми дізналися по заключній бесіді, в якій вони висловили свої міркування по даній темі. Обговорювалися наступні запитання:

1. Що таке толерантність для тебе?
2. Чи вважаєш ти толерантність цінністю у житті?

3. Що ти уявляєш при словосполученні «інша людина»?
4. Чи існують для тебе «відкинуті соціумом» люди?
5. Що таке милосердя?
6. Як ти проявляєш добродушність?

Ми не ставили собі за мету зафіксувати у цифрах відповіді на ці запитання, ми просто спостерігали за активністю студентів у обговоренні цих питань. Під час такого обговорення, у цілому, студенти вели себе толерантно, кожен слідував за собою та старався дати можливість висловитися кожному, якихось конфліктних взаємодій не проявлялось.

Ці дані обстеження прикінцевого етапу експерименту за всіма критеріями в цілому зафіксували значне зростання рівня толерантності та поняття про цю проблему з аксіологічної точки зору.

Отже, в ході теоретичного пошуку доведено важливість та актуальність досліджуваної проблеми.

Експериментальне дослідження засвідчило, що реалізація сукупності концептуальних підходів та принципів в організації виховного процесу, забезпечення відповідних педагогічних умов сприяли оптимальному формуванню змісту толерантності, як цінності, у свідомості студентства.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми і потребує подальшої експериментальної роботи. Зокрема, вивчення потребують проблеми виховання толерантної поведінки підлітків, впливу вікових та статевих особливостей на характер толерантних взаємостосунків тощо.

Висновки до розділу 2

1. На основі аналізу та узагальнення літературних джерел ми змогли визначити компоненти толерантності (емоційно-оцінювальний, когнітивний, особистісно-рефлексивний, мотиваційно-стимулюючий, комунікативно-

діяльнісний), охарактеризувати кожного із них та провести діагностику рівня толерантності відповідно до кожного компоненту, яка включала проходження п'яти методик.

2. На формувальному етапі нашого експериментального дослідження було розроблено та апробовано тренінгову програму із підвищення рівня толерантності у студентському середовищі. На базі Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка нами було проведене експериментальне дослідження сформованості компонентів толерантності студентів. Констатувальним етапом дослідження було охоплено 158 студентів I та IV курсу психолого-педагогічного факультету, формувальним експериментом було охоплено також 158 студентів I та IV курсу психолого-педагогічного факультету. За результатами дослідження ми дійшли до висновку, що рівень розвитку компонентів толерантності у студентському середовищі у експериментальній групі зріс на задовільному та достатньому рівні в середньому на 40%, в той час, коли у контрольній залишився незмінним, що свідчить про результативність використаних методів, оскільки в експериментальній групі ми провели формувальний етап нашого дослідження – тренінгову програму з розвитку толерантності у студентському середовищі, чого не було зроблено у констатувальній.

Вважаємо, що студентам у період навчання повинні даватися глибші теоретичні знання із толерантності шляхом поглиблення тематичних блоків навчальних дисциплін, а також створюватись умови для їх вдосконалення на практиці.

ВИСНОВКИ

1. За науковим упередженням толерантність вивчається з позицій різних наук і дисциплін (психологічна, юридична, правова, управлінська тощо), а за об'єктом нетерпимості обіймає зміст миследіяльного споглядання, перетворення, конструювання, рефлексії (міжособистісна, інтелектуальна, етнічна, конфесійна, міжкультурна, медична, міжпоколіннева та ін.).

Отже, толерантність – складне соціокультурне явище сучасного світу, що характеризується терпимим ставленням до іншого, другого чи альтернативного, є важливою культурною умовою, яка примножує і покращує результати співробітництва і загальнолюдського спілкування, а тому постає в суспільному житті як рамкова умова ефективності соціальних зв'язків, усталених і нових форм комунікативної взаємодії. Водночас толерантність – це активна життєва позиція, котра формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини, виявляється в людському намірі досягнути порозуміння і гармонії різних мотивів, орієнтацій і думок без застосування сили. В особистісному вимірі вона закономірно самоорганізується як інтегральна риса індивідуального світу Я людини.

Толерантність це культурна цінність та ціннісна орієнтація особистості, а зміст ціннісно-смислових і мотиваційних утворень особистості визначає специфіку прояву толерантності/інтолерантності в міжособистісному спілкуванні.

Цінності це регулятори життєдіяльності суспільства та індивіда. Вони з'являються, розвиваються і формуються у конкретної людини в процесі життєдіяльності, в здійсненні вибору, в безперервному самовизначенні на основі усвідомлення і переживання власного досвіду. Вираженість

толерантності особистості взаємопов'язана із рівнем її ціннісного самовизначення

2. Побудова толерантного середовища в освітньому просторі будь-якого навчального закладу зачіпає соціологічний, психолого-педагогічний і методологічні рівні просторової організації життєдіяльності людини. Ідея формування толерантності в освітніх закладах має певну специфіку, яка полягає в тому, що ця ідея отримує тут додаткове міжособистісне забарвлення. В якості особливої цінності освіти розглядається взаємодія з іншими людьми, в ході якого відбувається особистісне взаємозбагачення та розвиток через терпимість, емпатійність, комунікативність, емоційна стабільність, соціальна активність, достатній рівень культури та освіченості.

Толерантність у системі вищої освіти - це показник соціальної й професійної компетентності, який впливає на ефективність педагогічного спілкування студентів, а також основа взаємодії викладачів й студентів, результатом розгортання якої є утворення оптимальних умов для формування культури гідності, самовираження студента.

3. Толерантність – складне психологічне явище, яке має специфічну структуру і розглядається в комплексі когнітивного, емоційно-оцінкового, комунікативно-діяльнісного, особистісно-рефлексивного та мотиваційно-стимулюючого. Когнітивний компонент полягає в знаннях закономірностей міжособистісної взаємодії, здатності орієнтуватися в різних ситуаціях спілкування, перцептивних здібностях, і виявляється в умінні студента зрозуміти все те, що відбувається довкола, що мотивує й організує світобудову, охоплюючи й рефлексивну свідомість та діяльне мислення.

Емоційно-оціночний компонент охоплює багатство емоційної сфери, здатність до емпатія, самооцінка, емоційне сприйняття представника іншої культури лише позитивним чином, а також уміння переборювати дратівливість, виявляти витримку, самовладання, самоконтроль і саморегуляцію.

Комунікативно-діяльнісний поєднує різноманіття вмінь і навичок спілкування; мовленнєві здібності, арсенал способів поведінки в міжособистісному спілкуванні, вміння виступати в ролі посередника між представниками своєї і іншої культури, встановлювати і підтримувати діалог, співвідносити свою культуру з іншою, орієнтуватися в феноменах іншого способу життя, орієнтуватися на пошук декількох варіантів вирішення, мобільність а також вміння спілкуватися, слухати та висловлювати свою думку .

Особистісно-рефлексивний компонент толерантності означає здатність особистості до усвідомленої перебудови неадекватних установок, ставлень, конструктів і водночас спроможність до соціально осмисленої поведінки і гуманних учинків.

Мотиваційно-стимулюючий компонент толерантності пов'язаний із глибоким освоєнням терпимості як загальнолюдської цінності або філософсько-етичної чи релігійної концепції, де проголошуються й приймаються до дії смисли добра, ненасильства, терпіння, смиренності. У цьому аналітичному розрізі провідне спонукально-регуляційне поле становитимуть мотиви допомоги, співробітництва, любові, сприяння, супроводження, поступки, поблажливості, поваги і самоповаги.

4. На основі проведеного констатувального експеримента з вивчення показників, критерії та рівнів сформованості розвитку вищезазначених компонентів толерантності у студентів встановлено, що для переважної більшості студентів характерний низький рівень толерантності і слабе змістове наповнення її структурних компонентів, а саме: низький рівень повноти розуміння толерантності як психокультурного явища, обмежений розвиток внутрішнього самоконтролю, що виражений нестриманістю, агресивністю, дратівливістю, байдужістю, емоційною нестійкістю, нездатність до повсякденного зреалізування конструктивної стратегії поведінки, відтак до вчинків, спрямованих на встановлення контактів, уникнення конфліктів або їх

вирішення, низькі показники рефлексії змісту власної свідомості, перебігу і результатів своєї діяльності, а також рефлексії спілкування та взаємодії з іншими людьми, відтак недостатня здатність до переосмислення неадекватних установок, ставлень, конструктів і вчинків, недостатня значущість термінальних цінностей і домінування егоцентричних мотивів та мотивів неприйняття, байдужості, зневажання. А також визначено основні соціально-психологічні чинники, які впливають на толерантність: позитивна комунікативна установка; емпатія; інтелектуальні, емоційно-вольові та комунікативні якості особистості; стратегії взаємодії.

5. Педагогічними умовами ефективного виховання як суспільної цінності і індивідуальної ціннісної орієнтації толерантності у студентському середовищі є доброзичлива атмосфера толерантності самого процесу навчання та викладання, конструювання якої відбувалося за допомогою тренінгу розвитку комунікативних умінь та навичок толерантної взаємодії. Формувальний експеримент підтвердив їхню дієвість стосовно позитивної зміни розвиткового функціонування толерантності за кожним із її компонентів:

- когнітивний: кількість студентів із низьким і дуже низьким рівнями змістового розуміння толерантності усереднено зменшилася більше ніж на половину, натомість істотно зріс відсоток студентів із високим і дуже високим рівнями

- емоційно-оцінковий: встановлена позитивна динаміка зростання емоційної стійкості, врівноваженості, психологічної спрямованості та емпатійності;

- комунікативно-діяльнісний: після системи психоформувальних впливів зафіксована як кількісна, так і якісна позитивна зміна у прийнятті та життєреалізуванні найефективнішої стратегії повсякденної поведінки – конструктивне самоствердження;

- рефлексивний: встановлена позитивна динаміка пavidового зростання показників особистісної рефлексії (ситуативна, ретроспективна, проспективна) студентів і водночас якісно поліпшилося їхнє вміння рефлексувати перебіг спілкування і ділової взаємодії.

- мотиваційно-стимулюючий: позитивна зміна і якісне збагачення ціннісно-сміслової сфери студентів, що виявилось зростанні кількості студентів із високими показниками значущості таких ціннісних орієнтацій як духовне задоволення, активні соціальні контакти, саморозвиток і їхнє мотиваційного спрямування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акулич, М. М. Функционально-целевое согласие: становление и развитие / М. М. Акулич: СОЦИС. - 2002. - с. 17
2. Амонашвили, Ш. А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса / Ш. А. Амонашвили.-Минск: Университ. изд-е, 1990.- 560 с.
3. Ананьев Б. Г. К психофизиологии студенческого возраста / Б. Г. Ананьев // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы / Б. Г. Ананьев. – Львов.: Изд-во ЛГУ, 1974. –15 с.
4. Асмолов, А. Г. Толерантность как культура XXI века / А. Г. Асмолов // Толерантность: объединяем усилия. - Минск.: Летний сад, 2002. – 181 с.
5. Баева Л.В. Толерантность: идея, образы, персоналии. Изд.дом «Астраханский университет», 2009. - 217 с.
6. Байбаков, А. М. Воспитание толерантности у старшего подростка в условиях взаимодействия малых групп / А. М. Байбаков: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00,01. - Волгоград, 2003. - 17 с.
7. Бардиер Г. Л. Методика ЖТ «Житейские диалоги» [Электронный ресурс] / Обучение толерантности : методическое пособие / Под ред. Г. Л. Бардиер. – СПб. : Норма, 2004. – Режим доступа до ресурсу : <http://psytolerance.info/techniques.php?id=1364383326>
8. Башиева К. С. Толерантность и норма как основа этнического мировидения / С. Башиева [и др.] // Век толерантности. Науч.-публиц. вестник. - Вып. 6. - М.: Изд-во МГУ; Науч.-практ. центр психол. помощи «Гратис», 2003. – 98 с.
9. Безюлева Г. В., Шеламова, Г. М. Толерантность: взгляд, поиск, решение/Г. В. Безюлева [и др.]. -М.: Вербум-М, 2003. - 168 с.
10. Бочков Н.П. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктній та постконфліктний період: метод. рек. / Н. П. Бочкор, Є. В.

- Дубровська, О. В. Залеська та ін. – Київ. : МЖПЦ «Ла-Страда-Україна», 2014. – 198 с.
11. Бушуев А. С. Развитие политического сознания молодежи 1985-2004 гг.: историко-социологический аспект / А. С. Бушуев: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02. - Казань, 2007. - 26 с
 12. Валитова Р. Р. Толерантность как этическая проблема / Р.Р. Валитова: Автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.05. - Москва., 1997.- 20 с.
 13. Васильев В. А. К вопросу о толерантности / В. А. Васильев // Социально-гуманитарные знания. - 2000. - № 3. - 262 с.
 14. Виготський Л. С. Дитяча психологія / Л. С. Виготський. – Москва.: Собр.соч.: В 6 т., 1984. – 255 с.
 15. Вчимося толерантності [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://pedagogika.at.ua/publ/vchimosja_tolerantnosti/3-1-0-455.
 16. Гершунский, Б. С. Толерантность в современном мире / Б. С. Гершунский // Педагогика. - 2002. - № 3. – 31 с.
 17. Голенков С.И. Феномен толерантности и проблема онтологических оснований социального // Толерантность и полисубъектная социальность. Материалы конференции. - Екатеринбург. 2001. – 25 с.
 18. Головатый Н. Ф. Студент: путь к личности / Н. Ф. Головатый. – Москва.: Молодая гвардия, 1982. – 142 с.
 19. Грищенко Т. М. Толерантність - здатність і прагнення до діалогу [Електронний ресурс] / Т. М. Грищенко – Режим доступу до ресурсу: ounb.sumy.ua/publish/2008/tolerant.doc.
 20. Грохольська А. В. Про толерантність та її місце в навчальному процесі. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.donnu.edu.ua/journals/dm/_25/49-54%2025_2006.pdf.
 21. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. - В 4 т. - М.: Рус. яз, 1998. - Т. 3. - 556 с; Т. 4. - 688 с.

22. Дзугкоева М. Г. Психические новообразования студенческого возраста : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 / Дзугкоева М. Г. – Москва., 1999. – 22 с.
23. Дробижева Л. М. Новые подходы в изучении и преподавании идей толерантности [Электронный ресурс] / Л. М. Дробижева, М. Б. Хомяков – Режим доступа до ресурсу: <http://www.humanities.edu.ru/db/mcg/31867>.
24. Ефимов В.И., Таланов В.М. Общечеловеческие ценности. М.:Академия естествознания, 2010. 249 с.
25. Завірюха Л.А. Оволодіння засадами толерантності в студентському середовищі / Л.А.Завірюха // Педагогіка толерантності. – 2003. –№1. – 76 с.
26. Зимбули А.Е. Почему терпимость и какая терпимость? // Вестн. Санкт-Петербург ун-та. Сер. 6, Философия, политология, социология, психология, право. - СПб., 1996. - Вып. 3. – 27 с.
27. Зимова І. А. Педагогічна психологія / І. А. Зимова // Педагогічна психологія / І. А. Зимова. – Ростов-на-Дону / Д: Фенікс, 1997. – 183 с.
28. Зинченко В. П. Толерантность к неопределенности : новость или психологическая традиция ? / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. – 2007. – № 6. – 56 с.
29. Золотухин В. М. Две концепции толерантности / В. М. Золотухин. - Кемерово: Кузбас, гос. тех. ун-т, 1999. — 63 с.
30. Иванченко Г.В. Эволюционный смысл толерантности в культуре: теоретико-информационный подход // Социальная гетерология и проблема толерантности. Материалы круглого стола. - Екатеринбург, 2003. – 86 с.
31. Иконникова С. Н. Социология о молодежи (проблема воспитания духовного облика)/ С. Н. Иконникова. - Л.: Ленингр. орг. общ-ва «Знание» РСФСР, 1985. - 32 с.
32. Ильин В.В. Аксиология. М.: Издательство МГУ, 2005. 213 с.

33. Ищенко Ю. А. Толерантность как философско-мировозренческая проблема / Ю. А. Ищенко // Философская и социологическая мысль. - Киев, 1990. - № 4. – 60 с.
34. Кемерова В. Е. Толерантность в обществе различий: Коллект. монография / Под ред. В. Е. Кемерова, Т. Х. Керимова, А. Ю. Зенковой. - Вып. 15. - Екатеринбург: Полиграфист, 2005. - 232 с.
35. Клепцова Е. Ю. Психология и педагогика толерантности: Учеб. пособие / Е. Ю. Клепцова. - М.: Академ, проект, 2004. - 176 с.
36. Клищевская О. А. Методы диагностики толерантности [Электронный ресурс] / О. А. Клищевская, И. В. Мельничук – Режим доступа до ресурсу: <http://commit.com.ua/onices/download/Klishevaska.doc>.
37. Комаров, В. П., Исаева, О. В. Воспитание толерантности у студентов университета/ В. П. Комаров [и др.] // Вестник Оренб. гос. ун-та. -2003.-№4.- 118 с.
38. Комогоров П. Ф. Формирование толерантности в межличностных отношениях студентов высшего учебного заведения / П. Ф. Комогоров: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. - Курган. 2000. - 23 с.
39. Кон И. С. Психология юношеского возраста (проблемы формирования личности) / И. С. Кон // Учеб. пособие для студ. пед. ин-тов / И. С. Кон. – Москва.: Просвещение, 1979. – 55 с.
40. Краткая философская энциклопедия. Москва., 1994. - 620 с.
41. Лапин Н. И. Социологические исследования. 1996. № 7. 89 с.
42. Лебедева М. М. От конфликтного восприятия к согласию / М. М. Лебедева // Политические исследования. - 1996. - № 5. – 167 с.
43. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В.А. Лекторский // Вопросы философии. - 1997. - № 11. – 55 с.

44. Лисовский В. Т. Личность студента. Учеб. пособие для студ. пед. ин-тов / В. Т. Лисовский, А. В. Дмитриев. – Москва.: Просвещение, 1979. – 175 с.
45. Малкіна-Пих І. Г.. Психосоматика: Довідник практичного психолога. - М.: Изд-во Ексмо. 2005 - 992 с.
46. Мельничук М. І. Використання тренінгів у формуванні толерантності майбутніх соціальних працівників / М. І. Мельничук // Вісн. Черкас. ун-ту : зб. наук. ст. Педагогічні науки. – 2008. – Вип.121. – 88 с.
47. Методика для определения социокультурной идентичности (ОСКИ)[Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу <http://www.psy-files.ru/mat/relations/584-metodika-dlya-opredeleniyasociokulturnoj.html>.
48. Мириманова М.С. Толерантность как феномен индивидуальный и социальный. Москва: Прометей, 2004. - 256 с.
49. Мукомеля В. И. Цит. по: Толерантность против ксенофобий /Под ред. В.И.Мукомеля и Э.А.Паина. М., 2005. – 98 с.
50. Мчедлов М. П. Терпимость - свойство культуры, путь к гражданскому согласию / М. П. Мчедлов // Свободная мысль. - 1994. - № 5. — 98 с.
51. Новая философская энциклопедия. В 4 т. М.,Т.4.2001. – 76 с.
52. Олпорт Г. Толерантная личность / Г. Олпорт // Век толерантности: Науч.-публиц. вестник. - Вып. 6. - Москва.: Изд-во МГУ; Науч.-практ. центр психол. помощи «Гратис», 2003. – 51 с.
53. Перцев А. В. Толерантность и образование: современные проблемы формирования толерантного сознания: Коллект. монография / Отв. ред. А. В. Перцев. - Вып. 16. - Екатеринбург: Полиграфист, 2006. - 192 с.
54. Перцев А. В. Толерантность как практическая философия педагогики: Коллект. монография / Отв. ред. А. В. Перцев. - Вып. 14. - Екатеринбург: Полиграфист, 2005. - 358 с.

55. Печчеи, А. Человеческие качества / А. Печчеи / Пер. с англ. О. В. Захаровой; общ. ред. и вступ. ст. академика Д. М. Гвишиани. - М.: Прогресс, 1985.- 312 с.
56. Померанц Г. Диалог культурных миров / Г. Померанц // Общественные науки и современность. - 1994. -№ 5. – 174 с.
57. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие.- Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1998 - 672 с.
58. Ситаров В. А., Маралов, В. Г. Педагогика ненасилия / В.А. Ситаров, В. Г. Маралов. - Москва: МИЛ «НВ Магистр», 1994. - 132 с.
59. Скворцов Л. В. Толерантность: иллюзия или средство спасения? / Л. В. Скворцов // Октябрь. - 1997. - № 3. – 155 с.
60. Современные исследования социальных проблем. // Электронный научный журнал. – 2012. – №11. – 187 с.
61. Солдатова Г. У. Практическая психология толерантности, или как сделать так, чтобы зазвучали лучшие струны человеческой души?/ Г.У. Солдатова // Век толерантности: Науч.-публ. вестник. - Вып. 6. - М.: Изд-во МГУ; Науч.-практ. центр психол. помощи «Гратис», 2003. - № 6. – 69 с.
62. Солдатова Г. У. Психодиагностика толерантности личности/ Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, Т. Ю. Прокофьева, О. А. Кравцова. – Москва : Смысл, – 2008. – 172 с.
63. Соловьев В.С. Оправдание добра: Соч. в 2т. Т.1. М., 1990. 420 с.
64. Сурина И.А. Ценности. Ценностные ориентации. Ценностное простран-ство. Москва. 1999. - 180 с.
65. Тишков В.А. Толерантность и согласие в трансформирующихся обще-ствах (в кн. Толерантность и культурная традиция / Под.ред.М.Ю.Мартыновой). Москва: РУДН, 2003. - 447 с.

66. Ткачук О. В. Виховуємо толерантність : форми та методи роботи : навч.-метод.посіб. / за заг. ред. М. Масютіної. – Бердянськ : Ткачук О. В., 2012. – 200 с.
67. Толерантність як шлях до Європи. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://tolerant.org.ua/category/esse/e051_tolerantnist_yak_shlyah_do_evropi.html.
68. Толерантность / Общ.ред. М.П.Мчедлова. Москва., 2004. - 340 с.
69. Толерантность.Функции толерантности. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://ypk.uspu.org/tolerance/2.html>.
70. Трубина Е.Г. Рассказанное Я: проблема персональной идентичности в философии современности. - Екатеринбург, 1995; Керимов Т.Х. Социальная гетерология. - Екатеринбург, 1999.
71. Тюлина И. Г. Культура толерантности: опыт дипломатии для решения современных управленческих проблем/ Под ред. И. Г. Тюлина. Москва.:Изд-во МГИМО, 2004. 304 с.
72. Уманский Я. С., Арапов, А. В. Молодежная политика и взаимодействие национальных культур / Я. С. Уманский [и др.] //Педагогика. - 1992. - № 5-6. – 55 с.
73. Уэйн К. Образование и толерантность/ К. Уэйн // Высшее образование в Европе. - 1997. - Тюмень. XXI. - № 2. – 128 с.
74. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е. Ф. Губский [и др.]. -М.: ИНФРА-М, 1997. - 576 с.
75. Філософсько-психологічний аспект формування толерантності у суспільстві. Виховання толерантної особистості [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://i-kar-100.narod.ru/referatu/psuxologija/vuhovannja_tolerantnoji_osobustosti.html
76. Хеффе О. П. Плюрализм и толерантность: к легитимации в современном мире / О. Хеффе // Философские науки. - 1991. - № 12. – 98 с.

77. Хомяков М. Б. «Толерантность как социокультурная проблема» // Толерантность и ненасилие. Материалы «Зимней школы». Ч. 2. - Екатеринбург, 2000].
78. Хомяков М.Б. Толерантность: материалы летней школы молодых ученых: философские основания социокультурной толерантности»: в 2 ч. Ч.1/ Под ред. М.Б. Хомякова. Екатеринбург, 2000. - 290 с.
79. Цветкова И.В. Идея толерантности. Философия культуры – 97: Тезисы докладов на Российской научной конференции «Человек в культуре и культура в человеке», посвященной 60-летию проф.В.А. Конева – май 1997. Самара. - 250 с.
80. Швачко Е. В. Толерантность как социальная ценность / Е.В. Швачко // Прикладная психология. - 2000. - № 5. – 127 с.
81. Шрейдер Ю. А. Закон Лотмана в культурологии // Информационное общество: культурологические аспекты и проблемы. Тезисы докладов Международной научной конференции. - Краснодар, 1997. -128 с.
82. Drabarek, A. O nietolerancji // *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska* : Sect. I. *Philosophia-sociologia*. - Lublin, 1994. - Vol. 19. 1994 - S. 77.
83. Ekennia, J.N. Committed dialogue as a response to pluralism // *Intern. philos. quart.* - Bronx (N.Y.), 1996. - Vol. 36, N 1. - P. S 95.
84. Giddens A. *The Consequences of Modernity*. - Stanford: Stanford Univ. press, 1990. – S 58.
85. Nicholson P.P. Toleration as a moral ideal // *Aspects of Toleration* /Ed. by J.Hordon & S.Mendus. L.–N. Y., 1985. P. 160.